

**Tâhirü'l-Mevlevî ve CENGİZ VE HÜLÂĞÛ MEZÂLİMÎ
Adlı Eseri¹**

H.Ahmet ÖZDEMİR*

Taheer al-Mawlawi and his work “The Cruelties of Genghis and Hulagu”

The Mongol invasion can be considered as one of the most interesting events in general World history, particularly in Islamic history. As a result of it, almost all Turkish Muslims living in Central Asia had to move to Anatolia, where they had established the Ottoman Empire. The relation of Mongols with the Ottoman Turks had been based on the enmity. However, in the years before the World War I, due to the spread of the West currents among the Ottoman intelligentsia, there appeared some studies dealing with the relationship between the Turks and the Mongols, and the resemblance of these two nations in linguistics and cultural area. Some Muslim historians, disappointed from most of these studies, and in turn they also published some articles about this matter. Taheer al-Mawlawi, in particular, issued a series of article entitled as “to the Muslim soldier”. In these articles, he gathered most of the accounts that had been recorded by Muslim historians, and he also cited the Mongol cruelty and collected them under the title “*Cengiz ve Hülâgû Mezâlimi*” (*The cruelties of Genghis and Hulagu*), [1906, Istanbul]. His work is regarded as a good concise work on Mongol invasion, in particular against the Islamic World.

Anahtar Kelimeler: Tâhir el-Mevlevî, Moğol istilâsı, Cengiz Han, Hülâgû Han, Harizmşahlar, Abbasiler.

Key Words: Taheer al-Mawlawi, Genghis Khan, Hulagu Khan, The Mongol Invasion, Kharezmshahs and Abbasid.

¹ Eser, *Sebilürreşad* dergisinin birbiri ardınca üç sayısında (c. XII, sy. 295 (1330), s. 157-160; sy. 296 (1330), s. 177-180; sy. 297 (1330), s. 198-202.) “Şeyh Sa’dî’nin Acıklı Bir Mersiyesi ve Onu Yazdıran Fecayı” adı altında yayınlanmıştır. Kitaplaştığındaki ismi başlıkta gösterildiği gibidir (Tâhirü'l-Mevlevî, *Cengiz ve Hülâgû Mezâlimi*, İstanbul 1322/1906).

* KTÜ Rize İlahiyat Fak. İslam Tarihi Anabilim Dalı Öğr. Üyesi, Yrd.Doç.Dr.,
haozdemir@hotmail.com

Dünya tarihinin gelmiş geçmiş en büyük işgal ve istilâ hareketlerinden birisi sayılan Moğol istilâsı, genelde dünya, özelde İslâm Tarihi'nin son derece önemli ve ilgi çeken olaylarından biridir.

Bu istilânın sebep olduğu büyük hâdiselerden biri, Kayı boyunun Anadolu'ya yerleşerek burayı vatan tutması ve Osmanlı İmparatorluğu gibi yüzyıllarca Kafkaslardan Avrupa ortalarına, Karadeniz'den Yemen'e ve Afrika içlerine dek uzanan geniş coğrafyayı hâkimiyet altına alan bir devlet kurmasıdır.

Moğollarla Müslüman Türk unsurlar arası ilişkiler, genelde düşmanca bir seyir izlemiş ve nihayet Timurlenk'le Yıldırım Bayezid Han arasındaki çarpışma (Ankara Savaşı, 1402), Osmanlı Devleti açısından büyük bir talihsizlik olmuştur.

Devlet gelenek, teşkilat ve müesseselerinin Moğollardan kısmen etkilenmesi gibi tartışmalı iddialar² bir kenara bırakılacak olursa, Osmanlı İmparatorluğu, Moğolları daima yabancı bir düşman unsur olarak görmüştür.

Fakat I. Dünya Savaşı öncesi yıllarda, aydınlar arasında geniş taraftar bulan bazı Batılı akımların³ da etkisiyle Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde Moğolların Türklüğü ve Moğol-Türk akrabalığı, dil, kültür benzeşimleri⁴ gibi alanlarda bazı çalışmalar yapılmıştı.⁵

---

² Karşı iddialar da vardır. Mesela bir iddiaya göre aslında Moğollar, tabiiyetlerine aldıkları Uygurlar vasıtasıyla kısmen Türk devlet teşkilatını benimsemişlerdir. Bunlardan ayrı olarak, Orta Asya'da hakim Bozkır kültürünün her iki milleti, hem Türkleri hem de Moğolları etkilediği ve bu sebeple devlet gelenek, teşkilat ve müesseseleri açısından benzeşmelerin olağan karşılanması gerektiği şeklinde bir tez daha öne sürülmektedir. Tartışmalar için bk. Zeki Velidi Togan, *Moğollar, Cengiz ve Türkler*, İstanbul 1941; İbrahim Kafesoğlu, "Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi", *İÜEF Tarih Dergisi*, V (1953), 105-136; Ahmet Temir, "Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı", *Türk Dünyası El Kitabı'ndan Ayrı Basım*, s. 910-925, Ankara 1975, s. 910, 911, 912, 914.

³ Söz konusu Batılı akımlara dair pek çok eser yayınlanmıştır. Mesela: Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Ankara 1998; Yusuf Akçura, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, İstanbul 1935; Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı: İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Bıraktığı Meseleler*, İstanbul 1998; Hikmet Tanyu, *Türkçülük ve Ziya Gökalp*, İstanbul 1962; Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara 1990; İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi, Metinler-Kişiler*, I-III, İstanbul 1986-1994; Sadık Albayrak, *Türkiye'de İslamcılık Batıcılık Mücadelesi*, İstanbul 1990; Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, İstanbul 1991; Azmi Özcan, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İstanbul 1992; Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı III: İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Bıraktığı Meseleler*, İstanbul 1998.

⁴ Tartışmalar için bk. M. Şemseddin Günaltay, "Türklerin Ana Yurdu ve Irkı Meselesi", *Tarih Semineri Dergisi*, sy. 1 (1937), s. 34; Zeki Velidi Togan, *Moğollar, Cengiz ve Türkler*, İstanbul 1941; İbrahim Kafesoğlu, "Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi", *İÜEF*

Bu faaliyetler, geleneğe bağlı tarih uzmanlarını rahatsız etmiş, meseleyi aslı haliyle ortaya koymak ve yanlışlara işaret etmek üzere⁶ bazı yayınlar yapılmıştır. Mesela Tâhirü'l-Mevlevî; Timur, Cengiz, Hülâgû gibi şahsiyetler hususundaki nesep gütme âdetini tenkit için bir dizi makale kaleme almıştı. “İslâm Askerine”⁷ unvanlı yazı dizisinde “Doğulu kaynaklardaki” Moğol istilâsından bahseden bazı parçaları derleyip bir araya getirerek bu kavmin Müslümanlara yaptığı zulümleri anlatan Tâhirü'l-Mevlevî, “bu gibi kimselerin Türklere mefâbir-i millîye olamayacağını”, gençlere ancak Müslüman Türk büyüklerinin anlatılmasının faydalı olabileceği fikrini ortaya koymaya çalışmış ve söz konusu yazı dizisi içinde birkaç önemli Müslüman Türk⁸ şahsiyetin hayat ve mücadelesini, İslâm’a hizmetlerini anlatmaya gayret göstermiştir.

Tâhirü'l-Mevlevî, bu yazılarından bir kısmını *Cengiz ve Hülâgû Mezâlimi* adıyla kitaplaştırmıştır. “Sebilürreşad Kütüphanesi Neşriyatı” serisi (aded: 22) arasında yayınlanan eser, Tâhirü'l-Mevlevî'nin bu husustaki düşüncelerini yansıtan en önemli çalışmalarındandır. Eser dolayısıyla o yıllarda bazı çevrelerce

---

Tarih Dergisi, c. V (1953), 105-136; Rásonyi Lázsló, *Dünya Tarihinde Türklük*, Ankara 1971; Osman Turan, *Türk Cibarı Hakimiyeti Mevkuresi Tarihi*, I-II, İstanbul 1980; Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.

⁵ Benzeri çalışmalar Cumhuriyet'in ilk yıllarında da sürdürülmüş; Cengiz, Hülâgû, Kubilay, Oktay (Ögedey)... gibi Moğol isimlerinin kullanımı da bu dönemde ve bu çalışmaların etkisiyle yaygınlaşmıştır.

⁶ Gerçi Türklerin Moğollarla akrabalığı iddiasından çabuk dönüldüğüne dair bazı bilgilere de sahibiz. Mesela Milli Şairimiz merhum Mehmed Akif'e göre [bk. *Safabat* (nşr. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1979, s. 400-401] mağlubiyetlerle ezilen ve Batı karşısında komplekse kapılan bazı aydınlar kendilerine tarihin korkunç sayfaları arasından teselli arayarak kanlı istilâcılardan Cengiz'i ced tanımışlardır. Böylece İslam dünyasına ilk ve en dehşetli geriletici darbeyi vurmuş ve Orta Asya'daki Türkleri ve medeniyetlerini yok etmiş olan Cengiz'e uzun yıllar bazı yayın organlarında methiyeler yazılmıştır. Fakat daha sonra bir Batılı tarihçinin (David Léon CAHUN. Hakkında bk. 24 no.lu dipnotumuz.)Türklerle Moğolların ayrı milletler olduğuna dair neşriyatı üzerine yanlıştan vazgeçilmiştir.

⁷ Söz konusu dizi “İslam Tarihinden Bazı Bahisler-I” adlı makaleyle [*Sebilürreşad*, c. XI, sy. 286 (1329), s.420-422] başlamıştır.

⁸ Mesela, Ahmed b. Tolun'un oğlu Ebü'l-ceyş Humareveyh, Çin sınırından Hazer Denizi'ne kadar uzanan bir bölgeye hakim olan Buğra Harun Han ile yeğeni Musa b. Karahan ve meşhur Selçuklu Sultanı Alparslan.

Tâhirü'l-Mevlevî'ye göre, mutlaka Moğollardan söz etmek gerekiyorsa 695/1295 tarihinde kendisi Müslüman olduğu gibi hanedanıyla beraber 400 bin Moğol'un da Müslüman olmasına ve dolayısıyla Deşt ve Hıta cihetlerinin ihtidâsına sebep olan Mahmut Gazan Han anılmalıdır.

Tâhirü'l-Mevlevî hakkında Türk düşmanı olduğu söylentileri yayılmış, bu olumsuz hava neredeyse hayatının sonuna kadar uzunca bir dönem iş ve meslek hayatını etkilemeyi sürdürmüştür. Hattâ bizzat kendisi, *Matbuat Âlemindeki Hayatım* adlı hatıratında Dârülfünûn Edebiyat müderrisliğine kabul edilmemesine ve yıllar sonra İmam ve Hatip Mektebi hocalığından azline bu kitabın sebep olduğunu söylemektedir.⁹ Yaklaşık 8 sene sonra dahi tartışmaların sürdüğünü gösteren bir belge de, eski bir öğrencisinin tenkit ve reddiyelerini içeren 19 Haziran 1338 tarihli mektuptur.¹⁰ Tâhirü'l-Mevlevî bu mektuba cevap vermeyip sadece ibret için okunmasını *Mahfil* okuyucularına tavsiye etmekle yetinmiştir.¹¹

Aşağıda biyografisini ana hatlarıyla vermeye çalıştığımız Tâhirü'l-Mevlevî, hayatı boyunca eğitim öğretim faaliyetleri çerçevesinde yıllarca değişik okullarda İslâm Tarihi hocalığı yapmış, bu arada yazı ve edebiyat dünyasına değerli eserler kazandırmış bir isimdir. Onun, zamanın önemli dergilerinden *Sebilürreşad*'da konuya ilişkin yazılarını bir araya getirerek yayınladığı *Cengiz ve Hülgû Mezalimi* adlı çalışması; yaşadığı dönemin zihniyet ve akımlarına, o günün tartışmalarına ışık tuttuğu gibi, doğu dillerine ve doğulu kaynaklara hâkim bir İslam tarihçisinin, kalemi güçlü bir edebiyatçının, bir Osmanlı ve Cumhuriyet münevverinin Moğol istilâsı hakkındaki düşünce ve tespitlerini kapsayan derli toplu mahiyette bir eserdir.

Eseri, orijinalitesini bozmamak için sadeleştirmeksizin ve bu anlamda herhangi bir müdahalede bulunmaksızın yayınlamayı tercih ettik. Metin içinde adı geçen yazarlar ve eserler hakkında dipnotlarda bilgi verdik. Tâhirü'l-Mevlevî'nin kaynakları incelendiğinde tercüme sırasında bazı tasarruflarda bulunduğu ortaya çıkar. Karşılaştırma yapmak isteyenler için iktibas edilen metnin orijinal kaynaktaki yerini dipnotlarda gösterdik. Tâhirü'l-Mevlevî, kaynak eserlerde yer alan tarih ve isim yanlışlıklarını mümkün mertebe düzeltilmiş görünüyor. İktibas edilen metinlerin kaynaklarını dipnotlarda vermemizin bir başka faydası da, bu düzeltmelerin izlenmesini sağlamak olmuştur. Ayrıca metinde ve dipnotlarda geçen hicri tarihlerin miladi karşılıklarını da gösterdik.

---

⁹ Atilla Şentürk, *Tâhirü'l-Mevlevî-Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1991, s. 65-66.

¹⁰ Nuri Kaya, *Mahfil Mecmuası sahibi Tâhirü'l-Mevlevî, Erkan-ı Harb Binbaşısı Mehmed Emin Beylere Açık Mektup*, İstanbul 1338.

¹¹ *Mahfil-i İrfan*, sy. 26 (Zilhicce, 1340).

TÂHİRÜ'L-MEVLEVÎ [OLGUN] (1294-1370/1877-1951)

Şairlik, yazarlık, Mevlevî dedeliği, gazetecilik, müderrislik, Mesnevihanlık ve edebiyat tarihçiliği gibi çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Tâhirü'l-Mevlevî, Osmanlı ile Cumhuriyet nesilleri arasında âdeta bir kültür köprüsü teşkil eden âbide şahsiyetlerimizdendir.

Tâhirü'l-Mevlevî, 1294/1877 tarihinde İstanbul'da Taşkasap semtinde doğdu. İlk tahsiline evlerinin yakınında bulunan Hekimbaşı Ömer Efendi *Mekteb-i İbtidâî* sinde başladı. Daha sonra *Gülhâne Rüşd-i Askerîs'* ne devam etti. Mezuniyetinin ardından *Menşe-i Küttâb-ı Askerî* ye girdi.¹² Buradaki iki yıllık tahsilini tamamladıktan sonra 1308/1892'de genellikle bu mektep mezunlarının alındığı¹³ *Bâb-ı Seraskerî* de ilk memuriyetine başladı.¹⁴ Bir yandan memuriyet hayatını sürdürürken bir yandan da Fatih Dersiamlarından Filibeli Mehmed Rasim Efendi¹⁵ ile Mesnevi-han Mehmed Esad Dede'nin¹⁶ derslerine devam etti.

Ailesinin tamamına yakını Mevlevî olan Tâhirü'l-Mevlevî, Mesnevi derslerinin de etkisiyle kendisinde meydana gelen Mevlana sevgisi üzerine 1312/1894 tarihinde hocası Esad Dede'nin bizzat elinden tutup götürmesiyle Şeyh Osman Selahaddin Dede-zâde Ebü'l-Burhan Mehmed Celeddin Dede Efendi'ye (öl. 1326/1908)¹⁷ intisab etti. Mevlevîliğe intisabından hemen sonra 1895 yılında haccetti. Bu hac esnasında tanıştığı Mekke Şeyhü'l-meşayih Ahmed er-Rufai kendisine teberrüken Kadiri ve Rufai tarikatlarından birer icazetname verdi.¹⁸

---

¹² İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1940, cüz 10, s. 1857.

¹³ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I-III, İstanbul 1940, II, 595.

¹⁴ Tâhirü'l-Mevlevî'nin 22.10.1931 tarihli memuriyet sicili.

¹⁵ Biyografisi için bk. Ebu'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul 1966, II-III, 260-261, 930.

¹⁶ Biyografisi için bk. Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, vs. 1311, II, 87; Ali Seydi, Ali Reşad, Mehmed İzzet, *Dairatü'l-mearif*, Dersaadet 1333, II, 1378-1379; İbnü'l-Emin, *a.g.e.*, cüz 2, s. 326-329. Ayrıca bk. Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Enlîya*, 1318, Süleymaniye Kütüphanesi, YB. 2305, I, 325.

¹⁷ İbnü'l-Emin, *a.g.e.*, cüz 10, 1833-1835; Saadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, İstanbul ts., II, 939-946.

¹⁸ *Mahfil*, nr. 59, Ramazan 1343. Ahmed er-Rufai tarafından verilen ve daha birçok meşayihçe da tasdik olunan icazetnamelerin büyük Fatih yangınında yandığına dair bk. *Dîvân-ı Tâhirü'l-Mevlevî*, 1351, Üniv. Ktp., TY, 9387, 3a

Sonra Beyazıt'ta Tâhir Dede Kütüphanesi adında bir yayınevi açtı. Bu arada *Resimli Gazete*'yi kiralama yoluyla neşretti. Ancak gazete bir süre sonra kapatıldı.

Bundan sonraki hayatı sırasıyla önce dört yıl süreyle Abdülaziz Han'ın kızı Nâzime Sultan'ın Vekilharçlığı'nı yapmakla, sonra da Orman ve Ziraat Nezareti'nde terfi etmek suretiyle değişik memuriyetlerle geçti. Bu sırada *Burban-ı Terakki* ve *Rehnumâ-yı Füyûzât* adlı hususi mekteplerde Farsça ve İslâm Tarihi okuttu.¹⁹

Meşrutiyetin ilanı (1324/1908) arkadaşlarıyla ortaklaşa sermaye koydukları *Rehber-i Vatan* gazetesini çıkarttı. Ardından, *Nekregû Gazetes*'nin sermuharrirliğini yaptı. *Nekregû*'dan sonra kurulan *Pîşekâr* adlı mizahi gazetede de yazılar yazdı.

Meşrutiyetin ilanından sonra *Beyânülhak* mecmuasının 13. sayısından itibaren bazı manzumelerini ve İslâm Tarihi çalışmalarını burada yayınladı. Mehmed Akif'le tanışıklığı dolayısıyla önce *Sırâtülmüstakîm*'de, sonra *Sebilürreşad*'da yazmaya başladı.

1325/1909 tarihinden itibaren *Dârüüşşafakati'l-İslâmiye*'nin Edebiyat ve Usul-i tahrir (Kompozisyon) derslerine tayin edildi. *Dârübilâfeti'l-âliye* medreselerindeki müderrisliği de aynı yıllara rastlar.²⁰ Hocalığı bu kadarla kalmamış, *Üsküdar Atik Valide Medreses*'nin İslâm Tarihi müderrisliğini, *Ayasofya* ve *Sokollu Mehmed Paşa* medreselerine tayini izlemiş, daha sonra da *İbtidâ-yı haric* kısmının bütün medreselerinin, yani *Ayasofya*, *Sultanahmed*, *Sokollu* ve *Soğukkuşu* dershanelerinin İslâm Tarihi derslerini okutmuştu. Dördüncü sene Fatih'teki *İbtidâ-yı dâbil* kısmının Karadeniz yönündeki *Tetimme Medreses*'nin İslâm Tarihi ve İslâm Medeniyeti Tarihi müderrisliğini üstlenmişti. Musa Kazım Efendi'nin Şeyhülislâmlığı döneminde azl olunmuştur.²¹

Maarif Nezareti bünyesinde kurulan lügat, sarf, imlâ ve edebiyat komisyonlarında üyeliklerde bulundu. Bundan sonraki görevleri sırasıyla şöyledir: Maliye Nezaretine bağlı Tevhid-i Mübâvehât Komisyonu azalığı, Orman ve Ziraat Nezareti İktisat Heyeti Başkanlığı, Medresetü'l-kuzat Kitabet-i Resmîye Muallimliği, Teali-i İslâm Cemiyeti üyeliği, Âli Satış Komisyonu Başkanlığı, Ticaret ve Ziraat Nezareti Sicil Mümeyyizliği...

¹⁹ *Edebiyat Lügati*, İstanbul 1973, 9.

²⁰ Tâhirü'l-Mevlevî [Olgun], *Müslümanlığın Medeniyete Hizmetleri*, İstanbul 1974, 5.

²¹ Tâhirü'l-Mevlevî, *Müslümanlığın Medeniyete Hizmetleri*, 5.

28 Şubat 1923'te bir miktar mazuliyet maaşı bağlanarak Sicil Mümeyyizliği vazifesinden azl edilmesiyle müderrislik dışındaki bütün memuriyet hayatı sona ermiş oluyordu.

Bunun üzerine 1338 Zilkadesi'nden (Temmuz 1920) itibaren Mahfil Mecmuası'nı yayınlamaya başladı. Mecmuada İskilibli Atıf, Aksekili Ahmed Hamdi, Ferid [KAM] gibi kimselerin yazıları yer alıyordu. Bu arada Darülhilafe, Medresetü'l-kuzat, Medresetü'l-irşad ve Darü's-şafakati'l-islamiyye'deki derslerine devam ediyordu. 1923 Eylül'ünden itibaren de Fatih Camii Mesnevihanlığı'na başlamıştı. Maddi sıkıntı içinde olmasına rağmen Fatih Camii Mesnevihanlığı'nı meccanen yürütmüştür. Çünkü vakıf parası yememek gibi bir prensip kararı vardı.²²

Tâhirü'l-Mevlevî, 1924 senesi Mayıs ayında medreselerin lağvı üzerine İstanbul İmam Hatip Mektebi edebiyat, hitâbet ve irşad muallimliğine getirilmiştir.

1341 Kanun-ı evvel (Aralık 1925) başlarında Tâhirü'l-Mevlevî'nin de aralarında bulunduğu yaklaşık 25 kişi tutuklanmıştı. 24 Aralık'ta muhakeme edilmek üzere Ankara'ya nakledilmiştir. Mahkeme Tâhirü'l-Mevlevî'nin beratına karar verdi.

Darü's-şafaka'daki derslerine devam eden Tâhirü'l-Mevlevî, Ankara'dan aldığı bir emirname ile Defter-hane'deki Tapu Dairesi Kuyud-ı Umumiye İdaresi'ne müracaat ederek 22 Şubat 1926'da memuriyete başladı. Yaklaşık 2,5 yıl sonra Maltepe Askeri Lisesi'ne Edebiyat Muallimi olarak tayini üzerine Defter-hane'deki görevinden istifa etti. Gene iki yıl sonra (1 Ağustos 1931) Maarif Vekaleti'nin emriyle bu defa Kuleli Askeri Lisesi'ne geçti.

Mahfil'in de yayınına ara verdiği bu dönemde *Tecrid-i Sarih* musahhahlığı hariç yayıncılık dünyasından tamamen çekilmişti.

Kuleli Askeri Lisesi'ndeki 10 yıllık Edebiyat Hocalığı devresi, çalışmalarını tamamıyla edebiyat alanına yöneltti. Uzunca bir aradan sonra *Yücel* mecmuasındaki edebiyat yazılarıyla yeniden yayın dünyasına döndü.

1941 yılında Kuleli Askeri Lisesi'nin Konya'ya nakli üzerine Tâhirü'l-Mevlevî bu okuldaki öğretmenlik vazifesinden istifa etmek zorunda kaldı. Dört ay sonra Beşiktaş'taki Musiki Mektebi'nde Türkçe öğretmenliğine başladı. Kadıköy Saint Joseph Lisesi'ndeki öğretmenliği ise talebenin aşırı şımarıklığına

---

²² Tâhirü'l-Mevlevî hayatı boyunca vakıftan kendisine sadece iki defa ücret ödendiğini söylemektedir. Bk. *Matbuat Alemindeki Hayatım*, varak 118/a.

tahammül edemediği için bir ay sürdü. Ragıb Paşa Kütüphanesi yazma tasnif komisyonunda önce katiplik, daha sonra üyelik yaptı.

1909'da başlayan ve yaklaşık 35 yıldır sürmekte olan Darü's-şafaka'daki öğretmenliği, okul müdüriyetinin Tâhirü'l-Mevlevî'nin kulaklarının ağır işitmesini bahane ederek yaptığı emeklilik teklifinin Vekaletçe uygun bulunmasıyla bitti.

Ömrünün son yıllarını İstanbul Kütüphanelerini tasnif komisyonundaki vazifesi ve Süleymaniye camiinde başlattığı Mesnevi takrirlerini devam ettirmekle geçirdi. Ayrıca İstanbul kütüphaneleri yazma divanlar kataloğu üzerine çalışıyordu. 1947 yılı Ekim ayından sonra Esat EKİCİGİL'in sahibi bulunduğu *İslâm Yolu* mecmuasını çıkarmaya başladı. Mecmua, Tâhirü'l-Mevlevî'nin yazılarıyla yüklüdür. Tefrika halinde neşrettiği edebi ve tarihi telifatının yanı sıra gündelik mevzularda kaleme aldığı, Müslümanlara dini ve içtimai sahada yön verici mahiyetteki makaleleri ayrıca dikkate değer. Aynı mecmuada İslâm aleyhtarını bazı teşekküllere karşı şiddet ve cesaretle yaptığı müdafaalar yer alır.

1940 yılında uzun zamandır muzdarip olduğu prostat rahatsızlığından dolayı arka arkaya iki defa ameliyat olmuş, müzmin ülserden sıkıntılı günler geçirmeye başlamıştır. Bu haliyle bile bir yandan 1951 senesi Eylül ayında yapılacak olan 22. Beynelmilel Müsteşrikler Kongresi münasebetiyle açılacak 3500-4000 kitaplık yazma eserler sergisine konulacak kitapların seçilmesi ve kataloglarının hazırlanması işiyle uğraşırken, bir yandan da 5. cildin yarısına getirdiği Mesnevi şerhini ikmale çalışıyordu.

Fakat ecel bunların hepsine mani oldu. 16 Ramazan 1370 (21 Haziran 1951) tarihinde vefat etti. Yenikapı Mevlevîhanesi'nin Hamuşan mezarlığına annesinin yanına defnedildi.

ŞEYH SA'DÎ'NİN ACIKLI BİR MERSİYESİ VE ONU YAZDIRAN FECÂYİ²³

“Emîrî'l-mü'minîn Müsta'sım Billah'ın zevâl-i mülk ü hilâfetinden dolayı gökler, kan ağlayacak olsa lâyuktur. Yâ Rasûlallah! Hâk-ı merkadinden sabah-ı kıyamette kalkacak isen mübarek başını kaldır da balk arasındaki bu kıyameti gör.

Nâzeninân-ı Hicaz'ın akıtılan kanları, kapıların eşigini aştı. Bizim yüreğimizden coşup gözlerimizden dökülen yaşlar da kollarımızdan, yenlerimizden taşı. Devr-i gerdüne ve

---

²³ Eserin ismiyle ilgili olarak yukarıda 1 no.lu dipnotumuza bk.

inkılâb-ı zamana bel bağlama, öyle bir satvet ü istiklâlin böyle bir felâket ve izmihlâle mübeddel olacağını kim umardı?

Ey Beytülharam'ın şevketini gören, Kayserlerle Hakanların başlarını bâb-ı hilâfetin eşğinde müşabede eden! Gözünü aç da bak ki: Selâtin-i cihânın vaz'-ı cebîn ettiği zemin üzerine Peygamber amcazâdelerinin mağduren kanları döküldü. Artık dünyadan emn ü asayiş beklenilmemelidir. Çünkü: Bir yüzük halkasının kaşığı gidecek olursa yerinde kara sakızdan başka bir şey kalmaz.

Dicle Nebri, bundan sonra kan deryası olarak akacak ve cenûba doğru cereyan eyleyecek olursa Hicaz burmalıklarının toprağını kanlı çamur haline koyacaktır.

Bu korkunç hâdiseden denizler bile muzdarip olmuştur. Baksana: Sathındaki telâtum-nümâ dalgalar, kederli bir yüzdaki işmi'zâzâtın aynı değil midir? Şu hâileye karşı gözyaşı dökmek ve onunla teallümât-ı kalbi teskine çalışmak; bir atın kalçasındaki dağ, yıkamakla izaleye uğraşmak gibidir. Şehitlerin hâk-ı mezarına kapanıp da ağlamak layık değildir. Zira: Onların ednâ mükaafatı, cennet-i a'la olacaktır. Lakin nisbet-i İslâmiye ve merhamet-i insaniye nokta-i nazarından bakılınca o nâzeninlerin gaybûbet-i ebediyesine karşı şefkatli bir kalbin sükun-ı ızdırabı kabil olamıyor.

Sabret, hele kıyamet gelsin, o yevm-i adalette bu şehitler, hân-efşân çebreleriyle kabirlerinden kalksın. O vakit bastıkları toprağın 'uyun-ı a'yâna sürme ve dökükleri kanın huri yanaklarına gâze olacağını görürsün. Yaralı bir gövdenin kanlar içinde ve topraklar üstünde debelenmesinin ne ehemmiyeti vardır? O şikeste kafesten kurtulan ruh, Allah'ın civar-ı merhametine pervâz edecektir.

Şu müteharvil dünyaya istinad ile rabt-ı kalb etmek doğru bir şey değildir. Felek, bazen muhabbet ârâe eder, bazen de husûmet gösterir. Fi'l-mesel semâ ile zemîn, iki değirmen taşı gibidir ki gece gündüz insanların kalbini kırıp öğütürler.

Şecaat, ecele karşı zorbasını gösteremez, belki bileği bükülür! Kazâ-yı ilâhîye mukabil en doğru fikirlerin tedbir ü tesiri olamaz.

Ölüm, pusuya girmiş bulunursa arslan kadar cesur bir yiğit, muharebe meydanında kılıcını çıkarmaya vakit bulamaz.

Dünya için uğraşanlar, bir lâşe başında boğuşan akbabalara benzerler. Birader! Akıllı bir adamsan Simurg kuşu gibi –münzevî ve müstağnî- yaşa. Dünya mülküniün ne kıymeti vardır? Bizim Allah'tan dilediğimiz şey, ancak iman ve yakînimizi şeytanın hücum ve galebesinden muhafaza buyurmasıdır.”

Şeyh Sadi, bu hazin ve âteşin nevâ ile 656/1258 senesindeki hazân-ı hilâfette nevhâ-sâz olmuştu. Çünkü o mevsim-i elimde 132 Rebiülâhîrinin 3'ünden 656 Muharreminin 10'una (m.19 Kasım 749-17 Ocak 1258) kadar devam eyleyen Hilâfet-i Abbâsiye sükût etmiş ve birkaç asırlık medeniyet-i İslâmiye ma'raz-ı umrani bulunan Dârüsselâm Bağdat

Gönül ma'mûresi harâb-âbâda dönmüştür
Yanıp sonra yıkılmış bir hazîn bünyâda dönmüştür

hâl-i harâbîsine dönmüştü. Bir parça tafsilat vereyim. Fakat sözlerimin ifrat-perverânca hüsn-i telakkî görmeyeceğine eminim. Çünkü me'haz ve muktebesim âsâr-ı şarkiyedir. Dediğim ifrat-perverler ise onları beğenmiyorlar, hattâ garaz-kârlıkla itham ediyorlar. Zira Yasa'sına iman ve mezarına yemin eyledikleri Cengiz'in mezâlîminden bahs olunmasını çekemiyorlar. Moğol vahşeti sırasında yahut ona yakın zamanlarda yazılmış tarihlere itimat göstermiyorlar. Bunlara mukabil Léon Cahun²⁴ isminde bir Mûsevînin eseriyle, Müslüman düşmanı bazı Avrupalıların tahrir ettikleri kitaplara tamamıyla inanıyorlar.

Arapça ve Acemce tarihlerin Cengiz aleyhindeki yazıları[nın], gayret-i İslâmiye ile yazılmış olduğuna nasıl iman edelim?

İşte 732/1331 tarihinde, yani Cengiz'in vefatından 108 sene ve Hülâgû'nun helakinden 69 yıl sonra irtihal eyleyip o fecâyî devirlerine yetişenlerle görüşmüş olan Ebû'l-Fidâ'nın tarih-i meşhurundan²⁵ şu satırları naklediyorum.

---

²⁴ David Léon CAHUN (1841-1900). Türkçülük ve Turancılık akımlarına ilham veren Fransız yazar ve tarihçi. Yazarlığa roman denemeleri ve edebi yazılarla başladı. 1864-69 arasında yazılarını çeşitli dergilerde yayınladı. 1876'da Mazarine Kütüphanesi müdürü oldu. Daha sonra Ortadoğu'da, özellikle Suriye'de incelemeler yaptı (1878-81). Çeşitli ABD dergilerinde Türk dili ve tarihine ilişkin yazılar yayınladı. Doğubilim kongrelerine Türk ve Moğol dili ve edebiyatı konularında bildiriler sundu. *La Banière bleue* (Bahtiyar GALİP, *Gök Bayrak*, İstanbul 1911; İstanbul 1989; Necip Asım [YAZIKSIZ], *Gök Sancak*, İstanbul 1328) adlı romanı XXII. yüzyıl sonlarıyla XIII. yüzyıl başlarında Müslüman, Hristiyan ve putperest üç kişinin Haçlı Seferleri ve Moğol İstîlâsı sırasında başından geçenleri anlatır. *Introrction à l'histoire de l'Asie, les Turcs et les Moğoles* (Paris 1896) adlı eseri, Necip Asım [YAZIKSIZ]'ın *Türk Tarihi* (İstanbul 1316) kitabına kaynaklık etmiştir. Eser, II. Meşrutiyet sonrasında Türkçülük ve Turancılık akımlarına ilham kaynağı olmuştur. Bazı eserleri: *Origine touranienne de l'idiom qui a précédé en France les langues ariennes* (Ruşen Eşref ÜNAYDIN, *Fransa'da Ârî Dillere Tekaddüm Etmiş Olan Lebçenin Turânî Menş'e'i*, İstanbul 1931; 1939), E. Lavis ve arkadaşlarının yayınladığı *Histoire générale du IVe siècle jusqu'à nos jours (1893-1900)* adlı eserin XI. cildinde Tanzimat Dönemi'ni kaleme almıştır. (Bilgi için bk. *AnaBritannica*, V, 241)

²⁵ Ebu'l-Fidâ İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali (732/1331), *el-Muhtasar fi abbâri'l-beşer* (veya *Târîhu Ebi'l-Fidâ*). Türkiye kütüphanelerinde yazma ve matbû pek çok nüshası mevcut olan eser, 1789 yılında Reiske tarafından yayınlanmış, İstanbul'da (1286), Kahire'de (1907), Beyrut'ta (1997), Necef'te (1969) tab edilmiştir.

(Fe-men şâe fel-yü'min ve men şâe fel-yekfur)²⁶

Müverrih müşârun ileyh, 616/1219 senesi vekâyiini yazarken *Zikru zühûri't-Tatar* unvanlı bir bahis açıyor da diyor ki:

“Bu sene, Moğol tâifesi zühûr edip birçok bilâd-ı İslâmiyeyi zapt eyledi ve abalisini öldürüp çoluğu, çocuğu esir aldı ki Müslümanlığın zühûrundan beri ehl-i İslâma bu derece müthiş bir felaket âriz olmamıştı.

Bu sene içinde idi ki: Alâüddîn Muhammed Hârizmşâh b. Tekiş'in istilâ-yı memâliki için burûc ederek Seyhun Nebri'ni geçtiler.²⁷ Yanlarında hükümdarları olan Cengiz Han da bulunduğu halde Zilhiccenin dördüncü günü Buhara'yı istilâ ettiler ve abalinin isti'mânı üzerine eman verip şehre girdiler. Kale, teslim olmadığı cihetle taht-ı muhasaraya aldılar. Sonra zapt edip içindekileri öldürdüler, daha sonra da abali-i beldeyi katleylediler.²⁸

Sutûr-ı âtiyeyi, Celaleddin Hârizmşâh'ın kâtib-i inşâsı²⁹ Muhammed b. Ahmed b. Ali en-Nesevi'nin Târîh-i zühûr-ı Tatar unvanlı kitabından³⁰ aldım: “Çin hitası, vâsi bir

²⁶ “İsteyen inansın, isteyen inanmasın.” Kehf suresi, 18/29'dan iktibas edilmiştir.

²⁷ Ebu'l-Fida'da (II, 216) Ceyhun olarak kayıtlıdır.

²⁸ Cengiz Han Buhara'ya geldikte Hârizmşâh askeri, üç gün şiddetli cenk ettikten sonra ekseri savuşup Horasan yakasına geçtiler ve bakiyesi Buhara kalesine kapandılar. Ahali, Hârizmşâh askerinin firar ettiklerini görünce hayrette kaldılar. Ve hemen eman olmak üzere kadı-i belde olan Bedrüddin Kadıhan'ı Cengiz Han'a gönderdiler, o da eman verdi. Onun üzerine kapılar açıldı.

616 senesi Zilhiccesinin dördüncü Salı günü (10 Şubat 1220) Cengiz'in askerleri derun-ı şehre girdiler. Kimseye taarruz etmeyip ancak “Devlete ait olan zahire ve emval-ı saireyi meydana çıkarınız. Ve kaledekiler ile muharebede bize yardım ediniz.” dediler. Suret-i adalet ve hüsn-i suret gösterdiler. (TM).

²⁹ Münşi, Yazışları Müdürü.

³⁰ Eser, Arapça (Şihabüddin Muhammed b. Ahmed en-Nesevi (662/1264), *Sîratü's-Sultân Celâlüddîn Mengübürtî* (nşr. O. Houdas), Paris 1891; (nşr. Ahmed Hamdi), Mısır 1953) ve Farsça (*Siret-i Sultan Celâlüddîn Mengübürtî* (nşr. Mücteba Minovi), Tahran 1965) yayınlanmış, Necip Asım [YAZIKSIZ] (*Celâlüddîn Harzemşâh*, İstanbul 1934) ve Ö. Rıza DOĞRUL tarafından Türkçe'ye de tercüme edilmiştir.

Nesevi, Moğol istilâsına çağdaş bir tarihçidir. Bu bakımdan eseri birinci el kaynaklardandır. 630/1233'ten itibaren Hârizmşâh Celaleddin'in hizmetinde bulunduğu ve Harizm devletinin yüksek mevkilerindeki memurlarla temasta olduğu için memleketin iç ve dış işleri hakkında olsun, anayurdu Horasan hakkında olsun Nesevi'de geniş bilgi vardır ama eseri askeri olaylar bakımından yetersizdir.

Ebu'l-Fida'nın kitabın unvanı olarak verdiği başlığın eserin içindeki ara başlıklardan biri olması kuvvetle muhtemeldir. Eserin asıl ismi bizim verdiğimiz şekildedir. Geniş bilgi için bk. H. Ahmet ÖZDEMİR, *Moğol İstilası ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, (Cengiz ve Hülagû Dönemleri, 616-656/1219-1258), İstanbul 1997 (Basılmamış Doktora Tezi), 4-5.

memleket olup etrafı altı yedi ayda dolaşılır. Bu hita-i vasia, kadîmden beri altı kısma ayrılmış ve her kısım -kendi dillerince Melik demek olan- bir Han³¹'in idaresinde, hanların cümlesi de Kağan-ı Ekber' in tabt-ı nüfuzunda bulunmuşlardır.

Hâriзмşâh Muhammed Tekiş' in muasırı bulunan Kağan-ı Ekber "Altun Han" isminde idi ki kâbiran an kâbir, bel kâfiran 'an kâfir³² kağanlığı tevariis etmişti. Bunun nüfuzu altında bulunup kıtaat-ı sitteden birinin hükümdarı olan Duşi Han meşhur Cengiz'in halasıyla tezerrüv etmişti. Cengiz'in kabilesi de Temürci unvanıyla maruf olup yazın göçebe halinde bulunur, kışın da Argun denilen mevki de otururdu.³³

Bu kabile, Moğollar arasında da şerr ü gadr ile meşhur olduğu cibetle kıtaat-ı sitte hükümdarları, bunun efradına pek göz açtırmazlardı. Günlerden bir gün Duşi Han vefat etti. Cengiz Han da halasını tazîye için ziyaretine gitti. Hala Hanım, civardaki hükümdarlardan Güçlü Han ile diğer bir Han'a haber gönderip biraderzâdesinin zevci makamına geçirilmesine tavassut eylemelerini rica etti. Çünkü: Duşi Han, bila-veled irtihal eylediği cibetle memleketi hükümdarsız kalmıştı. Hanlar, kadının teklifini bil-kabul Cengiz'i eniştesinin yerine geçirdiler.³⁴

³¹ Han: İsim. Çin'deki (Hang, Vang, Ong) melik manasına olmakla Tattardan evvel Çin'e müstevli olan etrak mülükü, ol unvanı takınmış ve her ulus büyüğüne (Han) denmiştir.

Hakan: İsim. Çin'deki (Hu hang) padişah ve şehinşah manasına olmakla Türk ve Tatar ve Moğol hanları, Çin imparatorlarına galebe edip müstakil oldukça bu unvanı kullanmış ve hakan diye tahrif etmişlerdir. Kema sarrahahu Abdullah Beyzavi (Kağan) bunun tahrifiyle ta'ribdir. Türk ve Tatarın ulusları hanlarından sahib-i huruc olanlar bütün (Hakan) talakkub etmiştir: Defter-i Hakani, Divan-ı Hakani, Nişan-ı Hakani, Hakan-ı Çin. (Vefik Paşa, *Lehçe-i Osman*) (TM).

(Tâhirü'l-Mevlevî'nin referans verdiği Lehçe-i Osmani adlı eser defalarca basılmıştır: Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmânî*, İstanbul 1306, 1293, 1889, 1876, 1308, 1236).

Kağan: Hemze ile (Ka'an) Çin padişahlarına mahsus alemdir. Kayser-i Rum ve Şah-ı İran gibi. (*Burbân-ı Kâti' Tercemesi*) (TM).

(Meşhur mütercim Ayntabi Ahmed Asım Efendi'nin dilimize kazandırdığı Farsça-Türkçe Sözlük. Eserin baskıları: Muhammed Hüseyin b. Halef et-Tebrizi (1062?/1652?), *Tıbyan-ı nafi' der Burbân-ı Kâti' (Burbân-ı Kâti' Tercemesi)* [trc: Ahmed Asım b. Cenâni el-Ayntâbi (veya Mütercim Ahmed Asım Efendi)], İstanbul 1212, 1214, 1268, 1287, İstanbul 1302, Kahire 1212, 1251)

³² Büyükten büyüğe, daha doğrusu kâfirden kâfire.

³³ Moğolların yerleşim mahalleri ile yaşadıkları fiziki çevrenin tasviri için bk. Özdemir, s. 13-14.

³⁴ Tespitlerimize göre, Cengiz'in iktidara gelişinde halasının rolüne dair bu bilgi, Moğol tarihi ile ilgili birinci el kaynaklarda, (Meselâ, *Moğolların Gizli Tarihi*, *Tarih-i Cihângüşâ*) ve *Câmi'u't-tenârîh* 'te) geçmemektedir.

Kaçan-ı Ekber olan Altun Han, Cengiz'in hükümetini kabul etmediği gibi ona muavenette bulunan hanlara da hiddetlendi. Bunun üzerine üçü birden Kaçan-ı Ekbere isyan ile üstüne yürüyüp kendisini firara mecbur ettiler. Nihayet Altun Han, musaleha talebinde bulundu. Kabul eylediler ve bir zaman müttetikâne vakit geçirdiler.

Bilâhare hanlardan biri, muahharan da diğeri vefat edince ortada Cengiz Han ile Güçlü Han'ın oğlu kaldı, bu da babası gibi Güçlü Han lakabını aldı.

Cengiz Han, ikinci Güçlü Han'ın çocuksuzluğundan ve zaaflından bilistifade babasıyla olan muabedeyi ihlal ederek infirad-ı istiklal fikrinde bulundu. Güçlü Han, muhalefet gösterince aralarında muharebe açıldı. Cengiz Han, oğlu Duşi Han'³⁵ bir ordu ile yolladı. Duşi Han, Güçlü Han'ın askerini bozdu ve kendisini öldürüp başını babasına getirdi.

Cengiz Han tamamıyla kesb-i istiklal edince Hârişmşâh'tan muhadenet talebinde bulundu. Matlubu hasıl olmayınca asker çekip mukateleye girişti. Hârişmşâh'ın ordusu münhezim, kendisi firara mecbur oldu. Cengiz Han, bilâd-ı Maverâünnehir'i istilâ eylediği gibi Hârişmşâh'ı takip ettirdi. O ise Taberistan Gölü'ndeki adaya iltica ve orada irtihal eyledi."³⁶

Bir de *Kâmûsu'l-a'lâm*'ın şu satırlarını okuyalım:

"Cengiz Han: Dünyanın en büyük cihangirlerinden ve en meşhur zalim ve hân-rizlerinden³⁷ olup Moğol tâifesine mensuptur. Asıl ismi Temüçin'dir. Zubûru, âlem-i İslâm için büyük mesâibden olan bu şabs-ı muzır 548 (m.1124)³⁸ tarîh-i hicrisinde Moğolistan'da doğup ibtidâ-yı balinde bir küçük kabilenin reisi iken sair rüesâ-yı kabûlin başsızıyla ittifak ve başsızına karşı muharebe ederek cenkteki tâli'inin yardımıyla daha birtakım yerler zapt ve gittikçe daire-i hükümetini tevsî edip 599 (m. 1202) tarîh-i hicriyesinde bütün Moğolistan ve Tataristan hanlarından (Hakan) unvanıyla padişah tanılarak³⁹ Karakurum'da⁴⁰ tabta cülus etmiştir. Bu vechile bütün Moğolistan'ın metbû'u

³⁵ Arapça tarihlerde Cengizzâde Cuci Han'ı, Duşi Han diye gösterirler. (TM).

³⁶ Tâhirü'l-Mevlevî'nin Ebu'l-Fida'dan yaptığı tercümeyle asıyla karşılaştırmak için bk. Ebu'l-Fida, II, 216-218. Benzer ifadeler için ayrıca bk. Ebu'l-Fazl Celalüddin Abdurrahman b. Ebu Bekir es-Suyuti, *Tarîhu'l-hulefa* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Beyrut 1989, s. 535-536.

³⁷ Kan döken, kanlı.

³⁸ Şemseddin Samî, *Kâmûsu'l-a'lâm*'da (İstanbul 1307/1889, III, 1881, Çingiz md.) Cengiz'in doğum tarihi olarak 449 (1057) tarihini verir ki yanlıştır. Tâhirü'l-Mevlevî bu yanlış düzeltilmiş görünüyor.

³⁹ Tanınarak.

⁴⁰ Karakurum: Moğol Devlet-i Cengiziyesi'nin payitahtı bulunmuş bir şehir-i kadim olup el-yevm haraptır. Çinlilerce (Hulpin) yahut (Hurpin) ismiyle maruf olan bu şehir, Uygur

olduktan sonra bu akvâm-ı bedeviyeden külliyyetli bir asker ve daha doğrusu bir yağma-geran ordusu teşkil ederek cibangirliğe mübâşeret etmiş ve ibtidâ el-yevm Türkistan-ı Şarkî namıyla maruf olan Huta'ya, badehu Çin'in cihet-i şimalîyesini ve Pekin şehrini ve müte'âkiben Korya⁴¹ memleketini zapt eylemiş ve bu vechile kuvvet ve miknetini bir kat daha arttırdıktan sonra 616 (m.1219) da Sultan Muhammed Hârişmşah'a ilan-ı harble Mâverâünnehir, Hârişm, Horasan , Kandebar ve Miltan cihetlerini tabrip, abalisini katliam ve Buhara ile Semerkant, Belh, Herat, gibi büyük şehirleri hâk ile yeksân ettiği gibi medeniyet-i İslâmiyenin âsârından olan nice mamûmereleri dahî bir daha kesb-i umran edemeyecek surette viranelere çevirmişti. Şimâl-i garbîye doğru dahî tevsi'-i fütûhât edip Deşt-i Kıpçak'ı ve Kafkas bilâdiyle Rusya'nın kısmı cenûbîsini zapt ve askerinin bir fırkası Rûm'a, yani Anadolu'ya dubûl ile ülkesini Babr-ı Çin'den⁴² Babr-ı Sîyâh'a⁴³ kadar tevsi' eylemişti. 621/1224' de Karakurum'a ricat edip 624/1226 tarihinde vefat etmiştir. Gayetle hûn-rîş ve zalim bir adam olup en ziyade hoşlandığı şey, bi-günah adamlar ve etfal u nisânın dahî kanını dökmek idi. Askeri mücerret eğlence için dahî adam öldürürlerdi. Ve kendisi zapt ettiği yerlerin ekserinde umum abaliyi kılıçtan geçirmek emrini verirdi. Altı yüz sene zarfında nice emeklerle vücuda gelmiş ve hattâ kablelislâmki akvam u ümemden dahî kalmış olan nice âsâr-ı umrâm, nice kütüphaneleri, medreseleri, rasathaneleri imba eylemiştir. Ulema ve hükema-yı İslâm'ın ekser âsâr-ı müfîdelerinin el-yevm mefkûd ve nâ-yâb olması, başlıca Cengiz ile evlâd ü ahfadının ve bunların taht-ı emrinde olan Moğol taife-i vahşiyesinin memâlik-i İslâmiyede ikâ' ettikleri tabribat-ı can-suzun neticesidir. El-basıl Cengiz Han'ın hurucu , âlem-i İslâm için büyük bir akabe-i musibet olup her ne kadar çok geçmeden yine kuvvet ü saltanat eyadi-i İslâm'a avdet etmiş ise de medeniyet-i İslâmiye bir daha baş kaldıramamıştır. Vâkıâ Cengiz'in hurucu esnalarında beyne'l-İslâm fesad-ı ahlak u nifak u fitne pek ziyade çoğalmış ve böyle bir izmihlale dahî kesb-i istidat etmişti. Hattâ

---

hükümdarlarından (Buku Han) tarafından sekizinci karn-i miladide tesis olunmuş ve Cengiz Han, ordusunun haymelerini bu şehrin haricinde kurmakla Moğollarca Karakurum ismiyle şöhret bulup torunu Kubila Kağan tarafından payitaht ittihaz olunmuştu. Karakurum'un ma'mûriyet devri o vakit açılıp asıl Moğollar'a mahsus kısım-ı vüstaında pek çok tıphaneler ve saraylar, Çinliler kısmında bir çok Buda mabetleri ve İslâm mahallatini cami cihetinde dahi müteaddit cevami ü mesacid ve pek işlek bir çarşı ve pazarı var idi. Bu şehir, Moğolların şevket ü şaniyla beraber na-bedid olup yakın vakte kadar mahalli dahi malum değildi. Ahiran bazı seyyahlar tarafından 4 2 2 3 74 arz-ı şimali ve 101 tul-u şarkide ve Okinur Gölü'yle Orhun Nehri kurbünde harabeleri keşf olunmuştur. (Kamus-u a'lam) (TM).

41 Kore.

42 Çin Denizi'nden.

43 Karadeniz'e.

al-i Cengiz'in hizmetinde bulunmuş olan bazı müverrihin-i İslâm, bu âfetin zübûrunu Müslümanlar için min tarafillab bir tâziyâne-i terbiye addederek böyle bir hun-riz'in mezâlim-i müdhişesini rıza-yı ilahiyeye tevfiik etmek derecesinde kadar cüretlerini ileriye sürmekten utanmamışlardır."⁴⁴

Cengiz gibi bilumum Türkleri birleştirip bir hükümet-ı muazzama-i cihangirâne tesis eylemek emel-i âlîsinde bulunduğu iddia edilen bir dâhînin, böyle âlem-i beşeriyete ve bilhassa cihan-ı İslâmiyete ve be-hususulhusus Türk memleketlerinin başına bir dâhiye-i dehyâ olarak Asya kıtasının semâlarında alevler, zeminlerinde ise kanlar akıttığına, remadistan haline getirdiği –tabir-i cedit veçhile Müslüman ve Türk mamûrelerinin hûnîn harabeleri üstünde bûm-ı şcâmet⁴⁵ misilli kahaahalar salıverdiğine ihtimal ki itimat etmeyecekler bulunur, çünkü yukarıki yazılar -velev ki *Kamusu'l-a'lam'*ın ekser münderecâtı gibi ansiklopedi tercümesi olsun- Osmanlıca yazılmış bulunduğu cihetle âsâr-ı şarkiyedendir. Şarklılarsa yürek yangınlığı dolayısıyla daima Cengiz'i haksız ve tepelediği kesânı haklı çıkarırlar!

Lakin pek de öyle değil. Cengiz'i haklı çıkararı görmedin, ama onun çığnediği Hârizm kıtasının bedbaht hükümdarı Muhammed b. Tekiş'e haklı olarak "haksız" diyenleri biliyorum. İşte bir numûne ki İmam Suyûtî *Târîhü'l-Hulefâ'*⁴⁶sında yazıyor:

"Moğollar, Türklere nisbetle enli yüzülü, geniş göğüslü, eli ayağı ufak, kalçaları zayıf, esmerü'l-levn, serî'u'l-hareket bir kavimdir.

Kendileri, abvâl-ı akvâmdan haberdar oldukları halde hiçbir kavim, onlardan malumat alamaz. Zira adem-i müşabebet dolayısıyla bir casus gönderip de aralarında barınmaz. Bir tarafa gidecek olurlarsa işi gizli tutarlar ve birden bire hareket ederler ki ancak bir beldeye girdikleri ve bir orduya giriştikleri sırada geldikleri anlaşılır. Kadınları da erkekleri gibi döğüşürler. En müessir silahları oktur ve öldürmelerinde istisnâ yoktur. Erkek, kadın demezler ve çoluk, çocuk ayırt etmezler. Maksatları mülk ü mal değil, nev-i Beni Adem'in ifnası ve mamûre-i âlemin tabribidir."

⁴⁴ Bazı İslâm müverrihleri böyle olduğu gibi, o şekâvet ordularına iltihak etmiş olan bazı İslâm mücahitleri (!) de vardı: "Gariptir ki: Asakir-i İslâmdan ve mil-i sâireden ve alehusus serseri ve yağmacı gürûhundan birçok halk, bu Tatarlara munzam olarak Tatarların a'mal-i fazîha ve fecîalarına müşareket eylemekte idiler." (Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiya, c. XI) (TM).

⁴⁵ Uğursuz baykuş.

⁴⁶ Ebu'l-Fazl Celalüddin Abdurrahman b. Ebu Bekir es-Suyuti, *Tarihü'l-hulefa* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Beyrut 1989. Ayrıca Mısır 1887; 1952; Kahire 1964; 1969; ys. 1974; Sayda 1989.

Cengiz Han'ın hükümdarlığa geçmesi yazıldıktan sonra.⁴⁷

“Cengiz Han, mülkünde müstakar kaldı. Moğolların hepsi tabt-ı itaatine girdiler, hattâ kendisine ulubiyet(!) vebmiyle kulu, kölesi oldular.⁴⁸ Türk ve Fergana cihetlerine tecaviüzü 606 (m.1209) taribinde başladı. Horasan hükümdarı ve Hârizm Şahı Sultan Muhammed b. Tekiş –birçok mülükü mahv etmiş ve birçok memâlik zapt eylemiş olup bir da halife üzerine yürümeye hazırlanmıştır⁴⁹- bunlara karşı duramayacağını anladığı cihetle Fergana, Şâş, Kâşân beldelerinin abalisini Semerkant'a ve bilâd-ı saireye naklettikten sonra o mamur şehirleri tabrip ettirdi ve şu tedbir ile Moğolların tecaviüzüne set çektim zannında bulundu. Fakat onlar, batî adımlarla ilerliyorlardı. 615 (m.1218) senesi içinde idi ki:Cengiz'in bir elçisi gelip “Oğlum” hitabıyla selâm getirdiğini ve iki memleket tüccarının serbestçe gidip gelmeleri hakkında Kağan-ı Azam'ın müsaade istediğini Hârizmşâh'a tebliğ etti. O da buna cevab-ı muvafakat verdiği cihetle erbab-ı ticaret gelip gitmeye başladı.

Hârizmşâh'ın dayısı olan İnalçık⁵⁰ Mâverâünnehir valisi bulunuyordu, maiyetindeki yirmi bin süvari vardı.

Bir gün kıymetli eşyayı hamil olmak üzere bir Moğol kervanı, Hârizm kıtasının serbaddi olan Otrar beldesine geldi. Bu eşya, vali ve uçbeyi bulunan İnalçık'ın hırs ve

⁴⁷ Tâhirü'l-Mevlevî, Suyuti'nin eserinden iktibas yaparken hazf ettiği (atladığı, iktibas etmediği) kısma işaret amacıyla bu ara cümleyi kullanmış gözüküyor.

⁴⁸ Çalışmalarımız sırasında Moğolların seçilmiş millet olduklarına dair inançlara ve Hanedanın, özellikle de Cengiz'in ilâhî destekle teyit edildiğine, hattâ Cengizilerin Tanrı'nın çocukları olduklarına dair pek çok bilgiye rastlamamıza rağmen Cengiz'e tanrılık atfeden bir inanca rastlamadığımızı belirtelim. Geniş bilgi için bk. Özdemir, 22-27.

Tâhirü'l-Mevlevî'nin Suyuti'den yaptığı tercümeyle asıyla karşılaştırmak için bk. Suyuti, 535.

⁴⁹ Hulefâ-yı Abbâsiye'nin otuz dördüncüsü bulunan (en-Nasır Lidinillah Ahmet) devrinde (558-604/11621207) Endülüs Devlet-i Emeviyesi'yle Fâtımiyyün Devleti mahv olmuş, umum Müslümanlar kendisini halife tanımışlardı. Ne çare ki kendisi bu itihad-ı ümmetten istifade ederek hilâfetin iade-i şevket ü kuvvetine gayret edeceği yerde kendisine karşı riayette kusur etmiş bulunan Hârizm Şahı Kutbuddin Muhammed üzerine Cengiz Han'ı tahrik ile Hilâfet-i Abbâsiye'nin mahvına sebep olmuştur.

Hârizmşâh'ın kusurundan dolayı tedibine kıyam, şayan-ı tahsin bir hareket idi. Fakat onu tedib için İslâmiyet ve medeniyet düşmanı bulunan Cengiz'in kavmine müracaat, afvolunmaz bir cinayet olmaktan kurtulamaz. Zira bir asi bendesini terbiye için ecnebi kavmine müracaat için olur olmaz hamiyetsizlik kafi değildir.

Nasır Lidinillah Ahmed'in birinci ve ikinci halefleri zamanlarında Cengizlerin vahşetleri devam etmiştir. Vustâ Asya ile Irak'ta milyonlarca bi-günahın kanı dökülmüştür. (Murad Bey, *Tarih-i Umumi*, c. 3) (TM).

(Tâhirü'l-Mevlevî de maalesef yaptığı iktibasla Suyuti'nin yanlışına ortak olmuştur. Nasır'ın Moğolları davetinin asılsız olduğuna dair bk. Özdemir, 57-63.)

⁵⁰ İnalçık: Şehzâde, bey, derebeyi. (*Lügat-ı Çağatay*) (TM).

tamamı celp ettiği cibetle “Bir kervan geldi, fakat tüccar kıyafetine girmiş casuslardan müteşekkildir. Sanıyorum.” mealinde bir arıza yazıp merkez-i hükümete yolladı ve ibtiyathı davranması hakkında emir aldı.

Bunun üzerine kervan halkını ortadan kaldırıp emval ü eşyayı zapt etti. Lakin Cengiz Han’ın da elçisi gelip “Tüccarımıza eman verdiğin halde gadr ettin. Gadr, kabih olmakla beraber Sultan-ı İslâm tarafından vuku bulursa akbah sayılır. Eğer bu işi senden emir almaksızın dayın yaptıysa onu bize teslim et, yoksa göreceğini kendin bilirsin” ültimatomunu Hârizmşâh’a tebliğ eyledi.

Sultan Muhammed, bu dehşetli haberden korkup titrediyse de tecellüd göstermek isteyerek elçiyi öldürttü.

Sağlıkla şu harekette bulunmasaydı da Müslüman kanununun her tarafta nehirler gibi akmasına sebep olmasa idi.”⁵¹

Cevdet Paşa merhum da bu husus hakkında şöyle diyor:

“Hârizmşâh, vükelâsıyla tedâbir-i harbiye müzâkeresinde iken Cengiz’in elçisi, nâme ile geldi. Bu nâmede “Benim adamlarımı katledersiniz, mallarını alırsınız. Artık cenge hazır olunuz ki takat getiremeyeceğiniz cemiyet ile üzerinize geliyorum.” diye Hârizmşâh’ı tebdüt eyliyordu. Hârizmşâh, bundan biddetlendi ve biddet ona yine çirkin bir iş yaptırdı. Şöyle ki: Cengiz’in elçisini öldürttü ve maiyeti memurlarının lhyelerini tıraş ettirip geri çevirdi. Zira elçi öldürmek hukuk-ı mülûk hilafı⁵² ve “Elçiye zevâl olmaz” kaidesine münâfidir. Binaenaleyh Cengiz Han, yedi yüz bin süvari ile Tataristan’dan buruç ile cânib-i garba hareket eyledi.”

Gerek metin, gerek haşiye olarak gösterdiğim şu üç numûneden anlaşılmıştır ki İslâm müerrihleri, pek de hissiyata kapılarak söz söylemiyorlar. Müşrik bulunan Cengiz’e karşı Müslim bulunan Muhammed Hârizmşâh’ı, hattâ Halife-i İslâm Nasır Lidinillah’ı tahtte ediyorlar.

Evet, Hârizmşâh, muhtî idi. Çünkü metbû-u dînisi olan Halife-i müslimîne isyan etmiş ve Dârülhilafe’yi teshir⁵³ için Bağdat’a gitmeye kalkışmıştı. Nasır Lidinillah da muhtî idi. Zira o da Hârizmşâh’a olan igbirânı⁵⁴ dolayısıyla Cengiz gibi bir hûn-rîzi âlem-i İslâm’ın başına musallat etmişti.

51 Tâhirü'l-Mevlevî'nin Suyuti'den yaptığı tercümeyle aslıyla karşılaştırmak için bk. Suyuti, 535-537.

52 Uluslar arası hukuka, diplomatik kurallara.

53 Ele geçirme, zapt etme.

54 Gücenme, kırılma.

Hârizmşâh, ikinci ve üçüncü bir hatada bulundu, Cengiz'in tacirleriyle elçisini öldürttü. Şu hareketiyle fitne uyandırmış ve uyuyan yılanın kuyruğuna basmış oldu.

Cengiz Han, hasmını tedip için üstüne yürüdü ve oğlu Cuci Han kumandasında bulunan mukaddimetü'l-ceyşi⁵⁵, Hârizm ordusuyla üç gün, üç gece kanlı bir muharebe ederek galebe çaldı. Hârizmşâh, inhizâm-ı vâki üzerine Buhara'ya gelip oraya muhafız ikâme ve Semerkant'a müdâfi sevk eyledikten sonra yeniden asker toplamak fikriyle Horasan'a gitti.

Moğollar, Buhara önünde de muharebe ve galebe ederek şehri muhasaraya aldılar ve ahalinin isti'mânını bil-kabul açılan kapılardan içeriye girdiler. Hârizm askerinin bir kısmı kaleye kapanmıştı. Kaleyi istilâ ve askeri imha eylediler, artık iş bitmiş demektir. Çünkü Buhara'nın da hükümdarı olan Hârizmşâh'ın ordusu bozulmuş, kendisi firara mecbur olmuş, Buharalılar da eman dileyip ölümden kurtulmuştu. Bundan sonra -ittihad-ı etrak⁵⁶ emelini besleyen- Ulu Hakanın bu zavallı Türkleri de zir-i cenâhına⁵⁷ alması ve şu suretiyle Türk kuvvet ve adedinin çoğalması lazım geliyordu.

Acaba böyle mi oldu? Heyhat!

Yukarıda nakl eylediği veçhile ahali, yurdundan dışarıya çıkarıldı. İçeride kalmış olanlar bila-istisna katledildi. Ne var, ne yok çapula uğradıktan sonra o şehri-i mamûre ateş verildi. Zemini kan ile sıvandı gibi siması hân mân-sûz⁵⁸ alevlerle boyandı. Dışarıya çıkarılanlar da verilen emana rağmen köle, cariye diye Moğol efradına taksim olundu. Hayat, hürriyet, iffet hiçe sayıldı...

Nihayet, Cengiz Han'ın, o büyük fikirli hakanın muzaffer(!) ordusu, küller ve kanlar üzerinde yürüyerek Semerkant'a gitti. Moğol atlarının arkasından yayan koşmaya mecbur olan üserânın yürüyemeyecek derecede zayıf düşenleri de merhameten(!) sağlıktan kurtarıldı.

Semerkant ve Otrar beldeleri aynı mezâlîmi gördü. Bilâd-ı sâire-i mamûre de aynı vahşetin saha-i icraatı oldu.⁵⁹

---

⁵⁵ Öncü kuvvetleri.

⁵⁶ Türkleri birleştirmek, Türk birliği kurmak, Pan-Türkizm.

⁵⁷ Kanadı altına.

⁵⁸ Ev, bark, ocak yakıp kül eden.

⁵⁹ Asya-ı vüstânın evvel zamanki imaret ve yesarına (bayındırlık ve zenginlik) bir misal olmak üzere yalnız Belh şehrinde salât-ı Cuma kılınır bin iki yüz cami bulunduğu[nu] zikr edelim. (Abdurrahman Şeref Bey, *Fezleke-i Tarih-i Osmani Mukaddimesi*) (TM).

Bu tarihlerde Mâverâünnehir saharisi ile Horasan ve İran kıtaları, sinelerinde vukua gelmiş birçok muharebata rağmen en ziyade haiz-i umran hıtalardan madud bulunmakta idi.

Müdafaa da bulunan Gürgeç şehri, beş ay muhasaradan sonra setleri yıkılıp Ceyhun sularının altında bırakıldı, binaları yıkılıp içindeki aceze ile sıbyan boğuldu. Sudan kurtulabilenler de kılıçtan geçirildi.

Hele Merv ile Herat'ta öldürdükleri nüfus, akılları çileden çıkaracak derecede idi. Birincisinde 700 bin ikincisinde 1 milyon 500 bin kişi öldü diyorlar. Bunun yarısı mübalağa olsa da yarı yarıya tenzil edilse yine bir milyondan fazla tutar.

Daha ziyade musibet tellallığı etmemek için Bamyan kalesinde -hayavanâtı bile doğramak şartıyla- zî-rûh bırakmadıklarını ve Sind Nehri kenarında buldukları sırada tâ'ûn zuhûr etmesine binaen ne kadar Müslüman esir varsa hepsini öldürdüklerini söyleyerek fıkârat-ı âtiye ile Cengiz mezâlîmi bahsine hâtîme çekeceğim:

‘Tatarlar, Bubara’dan sonra yalnız Mâverâünnehir’in merkezi değil, kürre-i arzın en büyük bir ticaret ambarı hükmünde bulunan Semerkant’a vasıl oldular. Şehir, dairenin ma dar üç mil mesabasında olup etrafında müteaddit demir kapılar ve kulelerle mücehhez bir sur bulunmakta idi, asâkir-i muhafazası 110 bin raddesinde olup bu yekânun 60 bini Türkmen ve Kanklı 50 bini ise tacir ve Acem idi. Türk tacirleri, vatandaşları olan Moğollardan hüsn-i muamele göreceklarını ümit ile şehirden çıktılarsa da cümlesi birden Tatarlar tarafından hemen katl olundu. Bunun üzerine şehirde bulunan cimri vü eşraf, harice çıkarak beldeyi teslim ettiler.

Semerkant, teslim olduğu halde yine tahrip edildi. Sekenesinden kısm-ı azamı kılıçtan geçirildi. 30 bini mütecâviz erbab-ı sanat esir olarak Cengiz tarafından mahdumlarına verildi. Bir o kadar da hademât-ı askerîye ve nakliye de istihdam olundu. Şehrin milyonlarca nüfusu içinden felaketlerini hikâye edebilecek 50 bin kişi kadar kalmıştı. Bubara ile Semerkant’ın bu âkazbetlerini işiten Belh şehri sekeneşi, Tatarlara hedâyâ i’zâmıyla Cengiz’e arz-ı teslimiyet ettilerse de Moğol hükümdarı, bu şehri bila-tahrib pesende bırakılmaktan korktu ve nüfusunu ta’dâd vesilesiyle kasabaya dahil olduktan sonra sükkânını kılıçtan geçirdi. Belh de diğerleri gibi hâk ile yeksân oldu.

Miladın 1220 senesinde Tatarlar, şiddetli bir muharebeden sonra Hive şehrini de zapt edip halkını katliam eyledikleri gibi Okus nebrinin setlerini açarak kasabayı tahrip ettiler. Nesâ kasabasında Tâbirîler ile İran Selçukîlerinin payitahtı olan Nişabur da harap edildi.

Ahalileri refah içinde idi. Ulum ve edebiyat, sanâyi-i nefise-i hirâfât her tarafta terakki etmekte, teşvik ve himaye görmekte idi. Şehirler galibiyetle, hususi ve umumi birçok mebanî-i zarife ile müzeyyendi. Herat ve Belh şehirleri birer milyon nüfusa maliktiler. Buhara ile Semerkant’da ise nüfus bu miktarı mütecavizdi. (Seyyid Emir Ali, *Musavver Tarîh-i İslâm*) (TM).

Sekenesinden 400 kişi esir namıyla temellük olundu. Mirbond'a nazaran Nişabur ile civarında icra olunan katliamda 1 milyon 747 bin 7 yüz kişi telef edilmişti.

Tatarlar, Herat ve civarında bir hafta zarfında 1 milyon 6 yüz bin kişiyi katliam ederek beldeleri tabrih ü ibrak eylediler.

Rey, Dinever ve Hemedan şehirleri de yağma edilip sekenesinin bir kısm-ı mühimmi kılçtan geçirildi...

Mâverâünnehir ile Horasan kıtalarında eser-i a'sarı olan bütün bir medeniyet harap olmuş, sekeneleri barbarlıkla demgüzar olmaya başlamıştı. Asya-yı vüştânın Çin ve Hint emtia-i ticariyesini Asya-yı garbiye veya Avrupa'ya sevk eden tarîk-ı cesîmi tebi ve bi-kes kaldığı gibi ticaret ve hırafat ta-ebed mühmel ü zâil olmuştu. Şehirler birer harabe-zâr halinde meşhud idi. Sükkânı ise ya idam ediliyor veya cebren Moğol ordusuna asker kaydolunuyordu.

Tatarların hücumu, Asya-yı vüştâdaki hayat-ı fikriyeye hâtîme çekmiş oluyordu. Zira İran ile kıtaat-ı garbiye, bilabare telâfi-i ma fate muvaffak oldularsa da Buhara ile Semerkant, hiçbir zâman faaliyet-i fikriyelerini istirdada nail olamayacaklardı.

Cengiz, Asya-yı vüştâ ile İran'ı bir harabe-zâra çevirdikten sonra sabâri-i şarkıyeye avdet edip bir müddet sonra terk-i hayat eyledi."⁶⁰

"Horasan gibi mamur bir iklim, bu fitneler esnasında öyle harap olmuştu ki, bir adam Ceyhun sabiliyle Esterabad'a kadar gitse insan meytesinden başka yiyecek şey bulamazdı. Irak-ı Acem dabî o veçhile harap olmuştu. El-basıl o zâman bed-i İslâm'dan beri millet-i İslâmiye'nin başına gelmeyen felaketler gelmişti ki aksâ-yı garb u şimâlden hurûc eden ehl-i salîb, berrü's-Şam'ın mühim beldelerini zapt eyledikten sonra Dimyat'ı istilâ ile Mısır'ı taziyek ederken Aksa-yı şarktan hurûc eden Moğol ve Tatarlar dabî müddet-i kalîle zarfında bilâd-ı Mâverâünnehir ile Horasan ve Irak-ı Acem ve Azerbaycan'ı darb u nehb ve nüfus-ı mevcudelerinin sülûsanından ziyadesini idam ile bunca bilâd-ı mamûreyi tabrih eylediler ve nisvan u sıbyanı öldürmek ve gebe kadınların karnını yarıp karnınlardaki ceninlerini telef etmek gibi insanı dil-bun edecek ve tüyleri ürpertecek facialar işlediler."⁶¹

"Tûfân-ı kebir, tûfân-ı mâ ise zühûr-ı Tatar tûfân-ı ateş veyahut Tûfân-ı hûn denilse şayandır. Çünkü bir fırkası bir şehre hücum etse behemehal yerinde kemik yağınından, bina bâkîsterinden başka bir şey kalmazdı. Bir ordusu bir sabraya uğrasa elbette atları diz kapaklarına kadar kan ile yoğrulmuş çamura batmadan geçmezdi. Akvâm-ı İslâm'ın umumuna bir derece yulğunluk gelmişti ki Moğol, Merv'i zaptettiği zâman her Tatar'ın idam eylediği adam, 400'e balığ olmuş idi. Meraga'da bir Tatar karısı, bir saray halkını

⁶⁰ (Seyyid Emir Ali, Musavver Tarih-i İslâm) (TM).

⁶¹ (Cevdet Paşa, Kıssas-ı Enbiya, c. 11) (TM).

alelumum katletmiş ve hiçbirinde mukavemet değil, tablis-i can için bir hareket-i mezbûhâne bile görmemişti.”⁶²

“Fitne-i Tatar’ın zir ü zeber eylediği yerlerden firar ile yakayı kurtaran tavaiften biri de Osmanlıların cedd-i âlâsı olan Kayı Han aşireti idi. Tarihlerimizin rivayetine nazaran aşiret-i mezbûre Âl-i Selçuk refâkatiyle Mâverâünnühâr’dan zemin-i İran’a intikal eden Türk kabailinden olup Merv muzâfâtından Mahan nevâhîsine ibtiyâr-ı tavattun etmiş iken gâile-i Cengizîye zühûrunda terk-i diyâra ve cihet-i garbiyeye doğru firara mecbur olmuş ve ibtidâ Ahlat’a ve andan Azerbaycan’a hicret ve nihayet Haleb mamûrelerine doğru azimette Ca’ber Kalesi⁶³ pîşgâhında reisi Süleyman Şah b. Kaya Alp kazâen Fırat Nebri’ne düşerek irtihal-i dar-ı ahiret eylemiştir.”⁶⁴

“Cengiz Han ve halefleri artık Buhara, Semerkant, Nişabur ve İsfahan taraflarını kamilen zapt etmişlerdi. Tuğrul Bey ile Melikşah idaresinde bulunan yerlerin kâffesi Moğolların hakimiyeti altına geçmişti. O sırada bu havalide yerleşen Türklerden bir kısmı, Moğol hakimiyetini kabul etmek istemediklerinden Anadolu’ya birçok Türk kabileleri bulunuyor, kâffesi de milli hanedanlarını muhafaza ediyordu. Bu muhâcerete iştirak eden kabileler içinde bir kabile vardı ki Kayı ailesinden Kaya Alp’in oğlu Süleyman Şah’ın maiyetinde ve elli bin kişi kuvvetinde idi. İşte Osmanlı hanedanının müessisi Osman Gazî’nin cediti, bu Kaya Alp idi.

Cengiz Han, Hârizm havalisi ile Celaleddin’in bütün memâlikini işgal eylediği sırada Süleyman Şah, Hârizm’de Mahan şehrinden çıkmış, kabilesi ile beraber Ermenistan taraflarına gelerek Erzincan ve Ahlat civarında yerleşmişti (1224). Birkaç sene sonra Cengiz Han’ın vefatı haberini alınca buradan kalkmış, kabilesini toplamış, Fırat sabilini takip ederek latif iklimi ve tabii servetleriyle gönlini cezbeden vatan-ı aslîsine dönmek istemişti. Fakat Ca’ber Kalesi civarından nebri geçer iken gark olmuş (1231), vefatı kabilesi arasında cesaretsizlik ve ibtilaf husule getirmişti.”⁶⁵

İşte şu uzun uzadıya yazılanlardan, Türkleri birleştirmek emel-i âlîsinde bulunan, halbuki Osmanlıların ecdadı olan Kayıhanlıları da vatanlarından dür edip muhâcerete mecbur bırakan dâhî-i ekberin(!) fitrat-ı vahşîye ve mezîyet-i hakikiyesi anlaşılmalıdır sanırım. Artık cihanlar yıkıp geçen ve canlar yakıp

⁶² Kemal Beğ merhum. (TM)

⁶³ Zikre şâyandır Fırat’ın her yeri Ben ki Türküm unutmam Ca’ber’i
Türk olan nimet-şinas olmak gerek Var yeri gitsem Mezar-ı Türk’e dek
Ey mezar-ı Türk! Safvethanesin Hub-gâh-ı Şah’sın, şahanesin
İftihar et ey saray-ı manevi Şah-ı Türkan sende olmuş münzevi
(Tarih-nüvis-i Selâtin-i Âl-i Osman Muallim Naci merhum) (TM).

⁶⁴ Tarih-i Osmani Encümeni Reisi Vakanüvis Abdurrahman Şeref Bey) (TM).

⁶⁵ Tarih-i Osmani Encümeni azasından Ahmet Refik Bey) (TM).

bilhassa Türk ırkından olanların kanını için bu herifin mezarına yemin edilmek mi, yoksa ilelebet namına nefrin okumak mı lazım geldiği düşünölsün.

Biraz da Hülâgû⁶⁶ dostumuzdan ve fütûhât-ı şerîfesinden(!) bahsedelim. Cengiz-i hûn-rîzin evlad-ı sâiresinden başka Cuci Han⁶⁷, Çağatay Han, Ögata Kağan, Tuli Han isimli dört oğlu vardı.

Arap tarihlerinde Duşi Han namıyla mukayyet bulunan Cuci Han Kapçak (yani Kıpçak) ve cenûb-u Rusya'da, Çağatay Han da Mâverâünnehir'de hakimdi.

Cuci Han, babasının sağlığında vefat edip yerine oğlu Baydu Han tayin olundu ve Kırım'daki Tatar hanları bunun neslinden zuhûra geldi. Çağatay Han, gerek pederinin, gerek biraderi Ögata Kağanın zamanında bitteba'îye Türkistan hükümetinde bulunmuş ise de evlad ü ahfadı kesb-i istiklal ederek Timurlenk [in] zuhûruna kadar hükümetleri payidar olmuştur.

Tuli Han, pederinin sevgilisi ve musahib-i daimisi olduğu cihetle yanından ayrılmamış ve Cengiz'in ölmesinden biraz sonra, yani yine o sene içinde babasının gittiği yere gitmiştir.

Ögata Kağan, pederinin canşini olmuş, vefatında karısı Töregene taht-ı hükümete geçmiş, ondan sonra oğlu Güyük Han, daha sonra da Tuli Han'ın

---

⁶⁶ Hülâgû, aslı Kûlâ-hû, kula at, Hülâgû Han b. Tuli b. Cengiz Han ki meşhurdur. Bağdat, Şam, Kabil ile ekser bilâdı teshir etmiştir. Vefatı 663, ömrü 48, eyyam-ı saltanatı 8 senedir. Hoca Nasîr Tusî, onun emriyle Meraga-i Tebriz'de bir rasathane bünyad etmiştir. (Şeyh Süleyman Efendi, *Lîgat-ı Çağatay*) (TM).

Şeyh Süleyman Efendi Cengiz kelimesi için de şu izahatı veriyor: "Cengiz, kavi, gayur, sert, büyük, büzürg, uluğ. Meşhur Cengiz Han. Misal:

Hem ol dem ki taht üzre kıldı mekan
Lakab koydular anka Cengiz Han
Ki Cengiz manası bi-iştibah
Moğol lafzı denildi Şah-larga Şah
Asıl ismi Temüçin b. Yesügay"

⁶⁷ Duşi Han, Cengiz Han'ın büyük oğludur. Cuci namıyla da mezkurdur. Anası Gungurat kabilesi resinin kızı Böriye Kuçin nam hatundur. Merkit kabilesi reisi, bir gece bağteten Cengiz'in kabilesini basıp mezbureyi esir aldı ki ol vakit hamil bulunmuştu, iz bir müddet sonra reis-i merkum, Böriye Kuçin'i Cengiz'e iade etti. Mezbure yolda hamlini vaz ederek yanına vusul buldukta Cengiz, izhar-ı meserret ve lisanlarında misafir manasına olan Cuci lafzını şu çocuğa isim vaz etmişti. (Diyarbakirli Said Paşa, *Mir'atü'l-iber*, c. IX) (TM).

Cuci: Bağteten, vehleten gelen misafir, sevimli çocuk, dilber cüce, taze... (Şeyh Süleyman Efendi, *Lîgat-ı Çağatay*) (TM).

oğlu ve Güyük Han'ın amcazâdesi Mengü Kağan Moğol serîr-i hükümdârîsine oturmuştur.⁶⁸

Mengü Kağan, hükümdarlıktan sonra 675/1276'de biraderi Kubilay'ı 50 bin askerle şark tarafına, diğer biraderi Hülâgû'yu da –İlhan⁶⁹, yani il ve aşiret hanı unvanını verip- 20 bin askerle garp tarafına yolladı.⁷⁰ Maiyetine de 1.000 tane neft-endâz ile 1.000 tane mancınık-sâz verdi.

Bu orduların vazifesi, kumandanlarının büyük babalarından arta kalan yerleri, yakıp yıkmak ve oralardaki ahaliyi kesip biçmek idi.

Kubilay Han şarka gitti ve Çin iklimini istilâ edip Pekin taht-ı hükümdârîsine oturdu. Nihayet 693/1293'te vefat edip makamını torunu Timur Han'a bıraktı.

Hülâgû ise, 654/1256 tarihinde Bâtınîye hükümetini istisâl ederek hükümdarları olan Hond Rüknuddin Hûrşâh'ı tutup kardeşine gönderdi. Hond Rüknuddin, Mâverâünnehir'e getirildiği sırada Mengü Kağan'dan gelen emir üzerine kafası kesildi ve Bâtınîye silsile-i habîsesine şu suretle hâtime çekildi.

Hülâgû'nun seyiât-ı la-tuhsâsına mukabil gösterilecek yegâne hasene varsa o da Bâtınîye hükümetini istisâl etmesidir.

---

⁶⁸ Mengü Kağan: Sülale-i Cengiz'in dördüncü hükümdarı olup Cengiz'in dördüncü oğlu Tuli Han'ın ekber evladı idi. 648 tarihinde ammizâdesi Güyük Han'ın vefatı üzerine taht-ı saltanata kuud ederek biraderlerinden Hülâgû Han'ı garb, yani İran ve Irak ve Şam ve Kubila Kağan'ı Çin ve Tibet cihetlerinde tevsi-i memâlike memur etmiş ve 9 sene hükümet sürdürdükten sonra 657'de Çin'de bir şehri muhasara etmekte iken katlolunmuştur. Eslafına nisbeten adil ve munsif olup sadat-ı ulema ve meşayihü tekalif-i emiriyeden afv etmişti. Fransa krallarından IX. Louis, kendisini Hıristiyanlığa davet ve İslâm'a karşı ittifakına teklif etmek üzere nezdine bir heyet-i sefaret göndermiş ise de sahib-i terceme bu heyete ve teklif-i vakı'a asla iltifat etmemişti. (Şemseddin Sami Bey) Mengü: Moğolca halid, muhalled manalarına gelirmiş. (TM).

⁶⁹ İlhan: Cengiz'in torunlarından İran ve Irak cihetlerinde hüküm süren ve Hilâfet-i Abbâsîye'ye hitam verip memâlik-i İslâmiyeyi zir ü zeber eden Hülâgû Han'a taht-ı Cengiziye'de bulunan biraderi Mengü Kağan tarafından verilen unvandır. (Şemseddin Sami Bey) (TM).

⁷⁰ Mengü Han, Hülâgû'yu garba memur ettikten sonra hin-i vedada "Mülük-i etraftan sana mütabeat eyleyenlere taarruz etme. Alehusus Halife-i Abbâsî itaatın icab ettirdiğini yerine getirirse ona dokunma. Yok eğer tekebbür ederse onu da diğerlerine ilave et gitsin." demişti. (TM).

Bundan sonra İran'ı ve Azerbaycan'ı istilâ eyleyerek Kostantiniye üzerine gitmek fikrinde iken⁷¹ bir İslâm âlimi ile bir İslâm vezirinin teşvik ü teshiline binaen Darü'l-Hilafe-i Bağdat'a yürümüşdür.

Bu İslâm âlimi muhakkik Tusi denilen Nasîruddîn idi ki Bâtınîlerin payitahtı olan Alamut Kalesi'nde oturup Hımd Rüknuddin tarafından sefaretle Hülâgû'ya yollanılmış ve gördüğü ikram üzerine İlhan nezdinde kalıp ona akıl hocalığı etmeye başlamıştı.

Öbürü ise Bağdat'taki Halife-i Abbâsî Müsta'sım Billah'ın veziri Müeyidüddin İbn Alkamî idi ki Şî'iyü'l-mezhep olduğu cihetle makam-ı hilâfette Sünnî bir zat bulunmasını çekemiyor, Abbâsîye Hanedanı'nı mahvederek Alevi bir hilâfet tesis eylemek istiyordu.

İkisi de Şî'î bulunan bu âlim ile vezirin mezhep mugayeretinden başka Halife-i Abbâsî'ye şahsi münaferetleri de vardır ki; Nasîruddîn, Müsta'sım Billah'ın vafında bir kaside yazmış, -fakat İbn Alkamî'nin arz etmeyişiinden dolayı- umduğu câizeyi⁷² alamamıştı. İbn Alkamî'nin garaz u münaferetine gelince: Bağdat'ta Sünnîlerle Şî'îler arasında eksik olmayan mezhep kavgalarından biri azışmış ve halîfezâde Ebûbekir'in emriyle asker müdahale ederek Şî'îlerin ikâmetgâhı olan Kerh Mahallesi yakılmıştı.

İşte bu garaz-kârân bir noktada birleşti. Biri Hülâgû'yu Bağdat üzerine yürümeye teşvik ediyordu. Diğer canlı davetnâme⁷³ gönderip Müstansır zamanında tertip edilmiş olan süvari askerinin miktarını yüz binden yirmi bine indiriyor⁷⁴, onların maaş ve tahassusatını da ahali üzerine yükletiyordu.

---

⁷¹ Hülâgû'nun böyle bir niyet taşıdığına dair ulaşabildiğimiz kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamadık. Mengü'nün, Karakurum'dan yola çıkarırken Hülâgû'ya verdiği talimat, çizdiği istilâ ve işgal planı Bâtınîye'nin yok edilmesi, Irak ve Suriye'nin işgali ile Mısır üzerine yürünmesi şeklindedir. Geniş bilgi için bk. Özdemir, 121.

⁷² Bir büyüğün, kendisine sunulan armağana, daha çok da şairlerin sundukları şiir ve manzumelere verdikleri bahşış.

⁷³ Hülâgû'ya davet için şu yolu bulduğu meşhurdur. Bir köylünün (Burada "köylü" şeklinde kayıtlıdır. HAÖ) başını tıraş ettirerek cildine iğne ve kuhul ile yazacağını yazdıktan sonra saç gelinceye kadar hapsetmiş, badehu "*Vusûlünde başım tıraş etmelerini ihtar et*" tembihiyile zavallıyı göndermiştir. Başının bir tarafına da "*Mektubu okuduktan sonra yırtm*" meâlini yazmış olduğundan bade'l-ittıla' köleyi (Burada köle şeklinde kayıtlıdır. HAÖ) derhal öldürmüşlerdir. (Muallim Naci, *Esâmî*)

⁷⁴ Böyle bir ordunun varlığından söz etmenin imkansızlığına ve ordu dağıtmaya dair rivayetlerin İbnü'l-Alkamî'ye yapılan bir iftira olduğuna dair bk. Özdemir, 160-161.

Halife Müsta'sım ise İbn Alkamî'ye tevdi-i umûr eylemiş⁷⁵ olduğundan bunların hiç birinden haber alamıyordu. Çünkü halîm ve selîm bir adam olmakla beraber makam-ı hilâfeti idare edebilecek bir halde değildi.⁷⁶ Vezirinin maruzatına aldaniyor ve silm ü sükûn içinde yaşadığına inanıyordu.

Nihayet günün birinde Hülâgû'nun bir ültimatoma geldi ki *"Dostumuz olduğundan bahsediyorsun da yardım için asker istediğimiz vakit göndermiyorsun. Dost musun, düşman mısın? Halin kâline uymuyor!"* diye yazılmıştı⁷⁷.

İbn Alkamî, bu ültimatoma müte'azzimâne bir cevap yazdı. Nasîruddîn Tûsî ise cevabı Hülâgû'nun hiddetini tahrik edecek surette tercüme ve tefsir eyledi.

Çün kalem der-dest-i gaddâri bûd
La cerem Mansûr ber-dâri bûd⁷⁸

Binaenaleyh Moğol ordusu 655/1257 tarihinde Bağdat'a yaklaştı. Halîfenin ümerâsından bulunan Rüknüddin 20 bine varmayan süvari askeriyile karşı çıkıp Bağdat'a iki konaklık mesafede çarpıştıysa da 200 bin Moğol'un attığı oklara karşı duramadı⁷⁹. Askerinin bir kısmı Suriye taraflarına savuştu, bir kısmı da kendisiyle beraber Bağdat'a doğru koştu.

Hülâgû ordusu yürüyüp Bağdat'ı muhasara etti ve nefit ateşleriyle mancınık taşları atmaya başladı⁸⁰. Kırk, elli gün süren muhasara esnasında Bağdat şehri-i mamuru yanıp yıkılıyordu.

İbn Alkamî, musâleha teklifinde bulunmak üzere Halife'den izin alıp muhasara ordusuna gitti. Orada diyeceğini dedikten sonra dönüp geldi ve *"Hülâgû, sizi makamınızda ibka etmek, hattâ kızını oğlunuza tezyic eylemek istiyor. Ecdadınızın Deylemlere ve Selçukilere inkıyat ve ettikleri gibi siz de bunlara mutavaat gösterirseniz Müslümanların malını ve canını kurtarmış olursunuz. Biraz vakit geçince de dilediğinizi yaparsınız."* dedi.

Zavallı halife, bu yaldızlı sözlere aldanıp oğulları, âyân-ı devleti ve sâdât-ı Benî Abbas ile Hülâgû ordusuna gitti, ehemmiyetsiz bir surette karşılanıp bir

⁷⁵ İşleri, yönetim ve idareyi İbnü'l-Alkamî'ye bırakmış, havale etmiş.

⁷⁶ Halife Müsta'sım'ın hakikaten silik bir kişiliğe sahip olduğu konusunda kaynaklarımız fikir birliğine sahiptir. Bk. Özdemir, 153-154

⁷⁷ Tâhirü'l-Mevlevî'nin anlatımından sanki o ana kadar Halife ile Hülâgû arasında hiç yazışma olmadığı sonucuna varılıyor. Halbuki bu iki şahıs arasında Bağdat'ın işgaline kadar birçok yazışma olmuştur. Bk. Özdemir, 130-136.

⁷⁸ Kalem gaddarın elinde olunca Mansur'un darağacında olması şüphesizdir.

⁷⁹ Söz konusu çarpışmaya ve Moğol ordusunun asker sayısına dair bk. Özdemir, 141-143.

⁸⁰ Moğol ordusunun kullandığı silah ve teçhizata dair bk. Özdemir, 145-146.

obaya⁸¹ kondu. Sonra İbn Alkamî “*Hülâgû, kızını Halîfezâdeye verecek, nikah cemiyetinde bulununuz.*” diye Bağdat ulemâsıyla fukahâsını davet etti. Takım takım geldiler. Ondan sonra vahşi bir cellatlık başladı. Bağdat’tan gelenleri Müsta’sım’ın gözü önünde birer birer öldürdüler. Kendisini de keçeyle sarıp Moğol usulünce tekmelerle hurd u haş ederek şehit eylediler.⁸²

Badehu Bağdat’a girip katliama başladılar. Kırk gün süren bu vahşet esnasında sayılmaz, yahut sayısına inanılmaz derecede nüfus katlolundu, kıymet-i maddiyesi bulunan emval ü eşya yağma edildi. Kıymet-i maneviyelerine paha yetişmeyen kütüb-i nefise ile bazı emânât-i müteberrike Dicle Nehri’ne atıldı.

Hülâsa, tabir-i maruf veçhile taş üstünde taş, gövde üstünde baş bırakılmadı. Ancak kargaşalıktan savuşabilenler, yahut kuyulara ve su yollarıyla izbe mahallere gizlenenler kurtuldu.

Müsta’sım’ın karargâha giderken Hırka-ı Peygamberîyi lâbis ve asâ-yı nebevîyi hâmil bulunduğu ve katlinden sonra Hülâgû’nun emriyle bunların yakılmış olduğu da merviyat-ı tarihiyendir.

Seyyid Emir Ali Efendi *Musavver Tarih-i İslâm*⁸³ unvanlı eserinde diyor ki:

“*Bağdat’ın suret-i tabirini tasvir için Gibbon gibi bir müverrih üstadın kalemi lazımdır. Ellerinde Mushaf-ı şerif bulunduğu halde evlerinden dışarı çıkarak taleb-i eman etmiş olan kadın ve çocuklar hedef-i şimşir⁸⁴ oluyordu. bir hayli kibar kadınlar sokak ortalarında cerredilerek en iğrenç muamelât-ı behîmâneye alet oluyordular. Bunca hükümdar marifetiyle ve asırlarca bir müddet zarfında cem edilen hazâin-i sanat ü marifet ile eski İran medeniyetinin bekâyâsı bir iki saat içinde tamamıyla mahv ü izâle edildi. Üç gün kadar Bağdat’ın sokaklarında kan cari oldu. Dicle birkaç mil mesafeye kadar kırmızıya boyanmıştı. Yağma, katil ve teaddi fazâyı altı hafta kadar imtidat etti. Cesîm saray, cami ve türbeler ya büsbütün ibrak olunuyor veyahut hâmil oldukları müzebbep kubbelerinden dolayı yıkılıyordu.*

Hastabanede yatan merîzân ile medâriste bulunan ulemâ ve şâkirdân bile ölümünden kurtulamamışlardı.

---

⁸¹ Oba çadır anlamına kullanılmıştır.

⁸² Son Abbâsî halifesi Müsta’sım’ın nasıl ve ne şekilde öldürüldüğüne dair tarihi eserlerde çok değişik rivayetler bulunmaktadır. Rivayetler hakkında değerlendirme ve yorum için bk. Özdemir, 151-153.

⁸³ Seyyid Emir Ali, *Musavver Tarih-i İslâm* (trc.Mehmed Rauf), İstanbul 1911.

⁸⁴ Kılıçlara hedef.

Ele geçen kitaplar ya yakılıyor, ya nehir kurbünde ise suya atılıyordu. İşte beş asırda doldurulan kıymetli bir hazîne ile büyük bir milletin en güzide lehçeleri bu suretle ebediyen na-bud olmuştur...

Tatarların hücumundan evvel Bağdat şehrinde takriben iki milyon kadar nüfus mevcut iken İbn Haldun'a nazaran katliamda ve altı hafta zarfında 1 milyon 6 yüz bin kişi telef edilmişti...⁸⁵

Cengiz'in zamanında hizmetinde bulunmuş olan Cibângüşâ müellifi Cüvani⁸⁶ de der ki: "Âlemi istilâ eden ibtilâl-i azîm, yeryüzünden ve bilbassa mihrâb-ı marifet ve mültekâ-yı marifet-mendân olan Horasan'dan ilim ile âlimi kaldırmıştı.

Tatarlar, Bağdat'ı tahrip eyledikten sonra Fırat Nehri'ni bil-mürur güzergâhlarında gârât ü katliam ile dem-güzâr olarak el-Cezîre'ye vâsıl oldular. Harran ve Nusaybin sekencesini kılçıktan geçirdiler. Halep'te elli bin kişi itlâf edilmiş, binlerce kadın ve çocuk esir alınmıştı."

Müsta'sım Billah'ın şehadetiyle 524 yıllık Hanedân-ı Abbâsiye hilâfet ve saltanatı münkariz oldu ve âlem-i İslâm üç buçuk sene kadar halifesiz kaldı. Nihayet 659/1260 tarihinde Mısır'da Melik ez-Zahir Baybars zamanında bir hilâfet-i İslâmiye tesis edilerek merhum Müsta'sım'ın amcası olup Bağdat katliamı sırasında çöle kaçmak suretiyle kurtulan Ahmed Ebu'l-Kasım el-Abbâsî'ye Müstansır Billah lakabıyla bey'at olundu (13 Recep 659/6 Haziran 1261), namına sikke basıldı.

---

⁸⁵ Katledilenlerin sayısı konusundaki rakamlar birbirini tutmaz. İki milyon üç yüz binden bir milyon sekiz yüz bine ve sekiz yüz bine kadar çeşitli rakamlar verilmektedir (Meselâ bk. Zehebi, *Kitabü'l-İber fi ma'htebera men ğaber* (nşr. İbn Zağlul), III, 278; Makrizi, *Kitabü's-süluk li-ma'rifeti düveli'l-müluk* (nşr. Muhammed Mustafa Ziyade), I, 409). Burada göz ardı edilmemesi gereken husus, muahhar kaynaklarda daha yüksek rakamlara yer verilmesidir. Ebü'l-Ferec (*Abu'l-Farac Tarihi* (trc. Ömer Rıza DOĞRUL, II, 569) on binlerden bahsederken Çinli Seyyah Cha'ng Te (1259) de (Duri, "Bağdat", DİA, IV, 431-432) onbinlerce kişinin öldürüldüğünden söz eder. Onun verdiği bilginin Moğol kaynaklarına dayandığı açıktır. Kesin ve doğru rakama ulaşmak oldukça güçtür. Ancak Abdülaziz Duri'nin tahminlerine göre öldürülenlerin sayısı yüz bini aşmıştır. Şehrin her tarafındaki gömülmemiş cesetlerden yayılan tahammülü imkansız kokular, Hülâgû'yu bile birkaç gün içinde çekilip gitmeye mecbur etmiştir.

⁸⁶ Doğrusu Atâ Melik Cüveynî şeklindedir. Ata Melik CÜVEYNÎ (681/1283), *Tarih-i Cibân-güşây*, (nşr. Mirza Muhammed Kazvini), I-III, Leiden 1911, 1937, Manchester 1958; Ata Melik CÜVEYNÎ (681/1283), *Tarih-i Cibân-güşây*, (trc. Mürsel Öztürk), I-III, Ankara 1983; Ata Melik CÜVEYNÎ (681/1283), *Tarih-i Cibân-güşây*, (nşr. Servet Mansur), I-III, Tahran 1983.

Fakat hilâfetin bu defaki hali evvelkine mukayyes olacak derecede değildi. Saltanat, Mısır Kölemenlerinin elinde bulunduğu cihetle Halîfe'nin vazifesi, tekke şeyhliğine dönmüş ve makam-ı hükümete geçen selâtine “Velleynâke's-saltana”⁸⁷ diyerek kılıç kuşatıp menşûr vermektan ibaret kalmıştı ki hulefânın şu za'f ü aczi Yavuz Sultan Selim'in Emirülmü'minin ve Halîfe-i seyidi'l-mürselin olmasına kadar sürmüştü.

İbn Alkamî, velinimetinin zevâl-i hilâfetiyle şehâdetine hizmet ettikten sonra Alevî bir Halîfe ikâmesini Hülâgû'dan rica eylediyse de mes'ûli is'af olunmadı ve şahsına ehemmiyet veren kimse bulunmadı. Kemâl-i zillet ü hakaret içinde ve az müddet zarfında âzim-i dâr-ı mücâzât oldu.

Nasîruddîn et-Tûsî de 672/1273 tarihinde Bağdat'ta vefat ederek İmam Musa Kazım (ra) hazretlerinin türbe-i şerifesi civarına defn olundu”

Nedim gibi dünyada zevk ü safâdan başka bir şeye sarf-ı zihn etmemiş olan lakayt bir şaire bile:

Tahammül mülkünü yıktın Hülâgû Han mısın kâfir?

Bütün dünyayı yaktın âteş-i sûzân mısın kâfir?

dedirtecek kadar cân-sûz ve cihân-fırûz olan Hülâgû'nun kanlı fütûhâtından işte bir numûne:

Büyükbabasının büyük fikirle(!) yaptığı tahribatı da hûlasatülhûlasa olarak yukarıda yazmıştım. Timurlenk'e gelince: Vakâyi-i vahşiyânesi, Tarih-i Osmânîmizde mufassalen yazılı bulunduğundan burada ondan bahse lüzum görmüyorum. Acaba bu kanlı heriflerin, bu insaniyet düşmanlarının, bu medeniyet muhriplerinin hangi faziletleri görülüyor da kendilerine pek büyük pâyeler verilmek ve Türklüğün numûne-i ulviyeti olarak gösterilmek isteniliyor? Ne söyleyeyim? Cenab-ı Hak cümlemize perdesiz göz, garazsız yürek, ihtilalsiz şuur ihsan buyursun.

Mengü Kağan 657/12587de vefat etti. Hülâgû onun yerine geçmek için Moğolistan'a döneceği sırada kumandanlarından birinin Şam'da fena halde bozulması⁸⁸ üzerine İran'da kaldı ve Meraga'yı payitaht ittihaz ile îlân-ı istiklâl etti. 663/1264 senesinde de cezâ-yı cinâyâtı görmek üzere öbür dünyaya gitti.⁸⁹

⁸⁷ Seni saltanata getirdim, seni sultan yaptım.

⁸⁸ 657/1258 senesi hululünde Moğollar Amid'e geldiler. Hakimi olan Kemalüddin Mısır hükümetinden istimdad etti. O vakit Sultan-ı Mısır Melik el-Mansur Ali b. el-Muiz idi ki henüz sabi bulunuyordu. Emir Seyfüddin Kutuz el-Muizz'i de lalası idi.

Emir Kutuz, ümera ve a'yanı toplayıp müşavere etti. Şeyh İzzüddin b. Abdüsselam ki fazl ü kemaliyle müşar bulunan bir zat-ı sahib-i irfan idi. “Memleket, düşman hücumuna maruz kalmıca bütün ahâlinin müdafaa da bulunması vacip ve ordu teşbihi için reyadan ahz-ı emval edilmesi de

Teşkil eylediği hükümete Devlet-i İlhâniyye ve o devletin hükümdarlarına İlhâniyyûn tabir olunur.

İbnü'l-Esir *Tarih-i Kamil*'inde diyor ki:

“Moğol hâdisesi, umumen beşeriyete ve husûsen İslâmiyete âriz olmuş bir musîbet-i Kibriya'dır ki zamanlar mislini ityan etmekten âcizdir. Biri çıkıp da “Dünya, yaratılalı beri böyle bir belaya uğramamıştır.” dese doğru söylemiş olur. Çünkü tarihlerde bu hâilenin bir eşi görülmemiştir.

Kütüb-i tevârihte a'zam-ı mezâlim olmak üzere Bibtunnasır'ın Beytülmağdis ile Beni İsrail'e yaptığı gösterilir. Halbuki Beytülmağdis bunların tabripi ettikleri beldeler yanında hiç ender hiçtir.

Bu bir musibet-i müthişe idi ki: Rüzgar önüne düşmüş bulutlar gibi koşuyor ve yakıp yıkmak için alevler, yıldırımlar taşıyordu. Zira Çin tarafından zühûr ederek Kaşgar ve Balasagun gibi Türkistan beldeleri üzerine yürüdüler. Oradan Buhara'ya ve Semerkant'a gelip onları almakla beraber abalisini tamamıyla öldürdüler. Sonra içlerinden bir kısmı, Horasan'a geçip tabrip ve katil suretiyle ilerleyerek Rey ve Hemedan şehirlerini çiğnediler, hattâ Irak hududuna dayandılar. Daha sonra Azerbaycan'a teveccüh ederek aynı şenaati oralarda da yaptılar ki hepsi bir sene içinde vuku buldu.

Azerbaycan'dan Derbend-i Şirvan ile Lan ve Legzi taraflarına kadar kesip biçerek uzandılar. Badebu Kıpçak'a doğrulup bulduklarını öldürdüler, mütebakisini de terk-i diyara mecbur ettiler.

---

caizdir. Fakat şu şart ile ki beytülmalde bir şey kalmamış olmalı, cümlemeniz de zevaid ü müzeyyenatınızı satıp atmalı ve silahınızı saklamalısınız, herkesle varlık ve yokluk hususunda müsavi olmalısınız, yoksa asker elinde emval-i zahire ve esliha-i fabire bulduklarıca kimseden bir şey alamazsınız.” dedi. Birkaç gün sonra Emir Kutuz, sabi olan Melik el-Mansur'u hal ile kendisi teseltun etti ve Melik el-Muzaffer unvanını aldı.

658/1259 senesinde Moğollar Fırat'ı geçip Haleb'e girdiler. Orada birçok nüfus itlafından sonra Dimaşk'a vasil oldular. Melik el-Muzaffer Şaban içinde Mısır'dan çıktı. Rüknüddin Baybars el-Bundukdari de beraberinde idi. Ayn-ı Calut mevkiinde Moğol ordusuyla karşılaştılar ve Ramazan'ın 15. Cuma günü (13 Ağustos 1261) çarpıştılar. Moğollar, fazla telefata verdikleri cihetle bozulup kaçtılar. Melik el-Muzaffer, Dimaşk'a girdi. Rüknüddin Baybars da düşmanı takip ile Halep ve havalisinden teb'id eyledi (TM). (Krş. Suyuti, s. 542-543).

⁸⁹ Hülâgû Meraga'da esir-i hüsn ü ânu (güzelliğine esir) olduğu bir Ermeni karısının gönlünü hoş etmek için cevami-i şerifeyi tahrip ve yerlerine kiliseler bina etmekle meşgul iken Meraga'dan Çıkto kışlağına gidip istihmam ettikten sonra mizacına inhıraf geldiğinden etibbanın ittifakıyla verilen müşhile binaen hayatını müzmahil eylediği cihetle kırk sekiz yaşında olduğu halde azim-i bi'se'l-masir oldu. (Diyarbakirli Said Paşa, *Mir'atü'l-iber*, c. IX) (TM).

Yine içlerinden bir kısmı Gazne taraflarına gidip Sicistan ve Mekran'da aynı vahşeti, belki daha fazla denaeti yaptılar. İşte bunlar işitilmemiş şeylerdir. İskender gibi bir cihangir bile bu derece süratle tesbir-i bilâd edememişti. Çünkü zapt eylediği memâliki on sene zarfında almıştı. Bir de kendine inkıyat gösterenlere kat'a zararı dokunmamıştı.

Bunlar ise bir sene içinde dünyanın en güzel ve en mamur yerlerini almışlar ve gidemedikleri yerlerdeki ahaliye de fevkalâde bir korku salmışlardı.”⁹⁰

“Bağdat'a gelmelerini ve oradaki vahşetlerini söyledikten sonra”⁹¹ Halife tekmelemlerle öldürüldü. İmam Zehebi'nin zannına göre de defn olunmayıp cesedi meydana bırakıldı.

Romalılar arasında Neron gibi bir zalimin zuhûru, Romalılara şeref vermediği gibi Cengiz denilen azlamın da Moğolistan'dan huruç ile İslâm ve bilhassa Türk âlemlerini herc ü merc etmesi Türkler için medar-ı iftihar olamaz.

Ben dinen Müslüman olduğum gibi ırken de Türküm. Fakat dindaş ve ırkdaşlarımdan bir çoğunu kesmiş, hattâ ecdâdımı terk-i diyara mecbur etmiş olan Cengiz'in kendisiyle de, oğulları ve torunları ile de iftihar eylemek şöyle dursun, Avrupalılar, Türklerle Moğolları birleştiriyor, bu münasebetle beni de Cengiz'e mensup biliyorlar diye ar ederim.

Bugün Neron namını işiten bir Hıristiyan, İsevilere yaptığı işkenceleri hatırladığı cihetle o Kayser-sitem-gere dişlerini gıcırdatır.⁹² Cengiz adını duyan bir Müslüman da dindaşlarına karşı icra eylediği vahşetler dolayısıyla o beşeriyet düşmanı için kalbinde elîm bir acı duyar ve ona husûmet beslemesini Müslüman şehitlerinin cezâ-yı intikâmı sayar. Buna binaendir ki Cengiz ile Neron vahşetinin esamisi altı yedi asırdan beri âlem-i İslâm'da kemal-i nefret ü istikrah ile yâd edilegelmiş ve bizim memleketteki bazı ifrat-perverândan başka bilumum muâsirîn-i müslimince de bu hal devam eylemekte bulunmuştur.

İşte *Sirâcü'l-abbâr-ı Afganîyye* Gazetesinin -ki hükümet-i İslâmiye arasında mühim bir mevki-i satveti bulunan Afganistan Devleti'nin payitahtında intişar eylemektedir- 1 Cumadelula 1332 tarihli ve 14 numaralı nüshasında Bulgarların Rumeli'de icra eyledikleri mezâlîme dair kalem yürütülürken:

⁹⁰ İzzeddin Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. el-Esir (630/1234), *el-Kamil fi't-tarih*, I-XII, Beyrut 1982, XII, 358-360.

⁹¹ Metnin akışından bu ibarenin ne amaçla kullanıldığını tam anlayamadık. Çünkü İbnü'l-Esir Bağdat istilâsına yetişememiştir. Tâhirü'l-Mevlevî'nin adını anmasından hareketle bu ibarenin Zehebi'de yer alması muhtemel görünüyor.

⁹² Alelhusus o zalim Neron, mezâlîm-i meşhurasıyla beraber Cengiz Hazretlerinin huzur-ı şekâvetinde la teşbih civarı St. Pierre derecesinde kalır. (TM).

“Kable ez zin der-şumarha-yı ruzname-i mübareke der riz unvan İbretname ez mezâlîm-i Bulgar ve hareket-ı Cengiziyye-i an güruh sitem-kâr arz-ı enzar-ı basiret dūsar honend kane zi iktidar vü mütalaa-i kend-kan sahib-vekar nemudebudem.”⁹³

deniliyor ve Cengiz mezâlîmi Bulgar mezâlîmine müşebbeh bih olmak üzere gösteriliyor. Teşbih de müşebbeh bih’in müşebbeh’ten akvâ olması, edebiyatın en ziyade bilinir ve en çok tatbik edilir bir kâidesidir.

Demek ki âlem-i İslâm müşrik bir Moğol’un büyüklüğünü tanımak şöyle dursun, onun fezâyihini unutamıyor. Bu elîm hatırayı idâme etmesinde de hakkı var. Bizim Bulgardan gördüğümüz haydutluğu unutmamız ve bir Bulgar’ın elini tutup da “*Gaspudin! Siz yurdumuzu çiğnediniz; genç, ihtiyar, çoluk çocuk demediniz kestiniz, doğradınız, yaktınız, yıktınız. Amma bunlar iki kardeşin kavgası gibidir birşeydir oldu. Biz onları unuttuk. Geçmişe mazi, yenmişe kuzu derler.*” diyebilmemiz mümkünse Müslümanlık âleminin de Moğol mezâlîmini unutup onun sergerdesi bulunan Cengiz’i sevmesi kabildir.

Bu hûn-rîzin adını ortaya sürüp de daima ona dair söyleşmek küllenmiş bir ateşi eşmek ve kabuk bağlamış bir yarayı deşmek gibidir.

Rasulullah (sa) Efendimiz “*La tii’zî’l-ehyâ’e bi-sebebi’l-embât*” buyuruyor ki “*Ölüler dolayısıyla dirileri incitmeyin.*” demektir. Hz. Mevlânâ da:

“*Mi-belerzed arş ez medb-i şaki*” diyor ki “*Bir şakinin medbolunmasıyla arş-ı ilahi titrer.*” manasınadır.

Tevârîh-i mevcûde ortadan kaldırılmadıkça Cengiz’in şekâveti tevil olunamayacağından onun medhiyle göklerde arş-ı Hüda’nın, yerlerde kulûb-ü ehl-i imânın titreyeceğini ve 624/1226 senesinde dâr-ı mücâzâta gitmiş olan bir müşrikin yüzünden bugünkü Müslümanların rencide-hatır olacağını düşünmeli.

Türklük ve Müslümanlığa hizmet edilmek isteniliyorsa, Müslümanlığa hizmet etmiş Türklerden bahs olunmalı ki elhamdülillah İslâmiyet ve insaniyete bihakkın hâdim olmuş ricâl-i etrâk pek çoktur. Meselâ şöyle bir düşünülünce hatıra Ebü’l-ceyş Humareveyh gelir. Bu adam, Mısır’daki Beni Tolun hükümeti müessisi Ahmet b. Tolun’un oğlu idi. Taht-ı hükümete cülûsunda Halife-i Abbâsî Mu‘tezid Billah ile harp ederek ordusunu bozdu, askerinden birçoğunu esir aldı. Üserânın hepsini idam etseydi tabii kimse bir şey diyemeyecekti. Fakat o öyle yapmadı. Onları kendi etbana misafir verdi ve “*Bunlar sizin kardeşinizdir,*

---

⁹³ İbretname adlı mübarek gazetenin bundan önceki sayılarında Bulgar mezaliminden ve o zalim güruhun Cengizvari hareketinden basiret sahibi, muktedir, vakar sahibi okuyuculara arz etmiştim. (TM).

evinize götürünüz. Kendilerine ikram edin, istirahatlarına çalışın.” emrini verdi. Sonra da esirler için *“İsteyen memleketine gitsin, dileyen yanımızda kalsın.”* müsaadesinde bulundu. İşte bu da Türkiyyü’l-asl ve Müslüman bir hükümdar idi. Üserâya ettiği şu mücâmele ile kendisinden iki buçuk, üç asır sonra gelen Moğol ve müşrik Cengiz’in esirlere yaptığı muamele mukayese olunsun.

Sâmâniye hükümetini izâle ile Buhara’yı da teshîr eylemiş ve mülkünü Çin hududundan Bahr-ı Hazer’e kadar tevsî’ etmiş olan Buğra Harun Han da Peygamber’e köle olmakla iftihar eder ve imzasının üstüne *“Mevlâ Rasulillah Sallallahu aleyhi ve sellem”*⁹⁴ yazdırırdı. Bunun biraderzâdesi Musa b. Karahan ise etrafındaki ulemâyı, meşâyihî, erbâb-ı fazîleti toplayıp mektepler, medreseler, dergâhlar inşa ettirmişti ki dördüncü asr-ı hicrî içinde idi. fakat bunlardan bir iki yüz sene sonra zuhûr eden Cengiz ise adeta ulûhiyet davasında bulunuyor ve yapılmış olan müessesât-ı irfânı yakıp yıkıp geçiyordu.

Selçûkîlerden Tuğrul Bey mahpesinden çıkarıp mesned-i hilâfete iclâs eylediği Kaim Biemrillah el-Abbâsî’nin ellerini öpüp yüzüne gözüne sürerken Cengiz’in torunu Hülâgû, yine makâm-ı muallâ-yı hilâfette bulunan Müsta’sım Billah el-Abbâsî’yi keçeğe sardırıp Moğollara çiğnetmek suretiyle öldürtüyordu.⁹⁵

Alparslan’ın Bizans İmparatoru Romanus’u esir aldıktan sonra gösterdiği büyüklüğü de İslâm Askerine unvanlı makalat-ı müteselsileden birinde Sebilürreşad’a yazmışım. Türklere mefâhir-i milliye öğretmek isteyenler, bu gibi zevatın ef’âl ü ahvâlinden bahs etmelidirler ki hem sözleri ayn-ı hakikat, hem de her yerde ve herkes indinde nail-i râğbet olsun.

Mutlaka Moğollardan bahs lazım geliyorsa 695/1295 tarihinde kendi Müslüman olduğu gibi hanedanıyla beraber 400 bin Moğol’un İslâmına ve dolayısıyla Deşt ve Hıta cihetlerinin ihtidâsına sebep olan Mahmut Gazan Han’ın nâm-ı bülendî zikr edilsin. Bâki⁹⁶:

Der hâne eger kes est, yek harf bes est.⁹⁷

---

⁹⁴ Rasulullah’ın (sa) kölesi.

⁹⁵ Halife’nin öldürülüş biçimine dair farklı rivayetlerin değerlendirilmesi için bk. Özdemir, 151-153.

⁹⁶ Son söz.

⁹⁷ Eğer evde bir kimse varsa, bir harf yeter.